

# परब

## ओनलाईन

वर्ष : ७

स्थापना वर्ष : १९६०

संस्करण : २०१२

अंक : ३

परामर्शनसमिति  
वर्षा अडालजा प्रमुज रतिवाल बोरीसागर प्रहुल रावल  
मध्यस्थ समितिना वरिष्ठ सभ्य प्रकाशनमंत्री

तंत्री  
योगेश जोषी  
सहतंत्री  
मोहन परमार



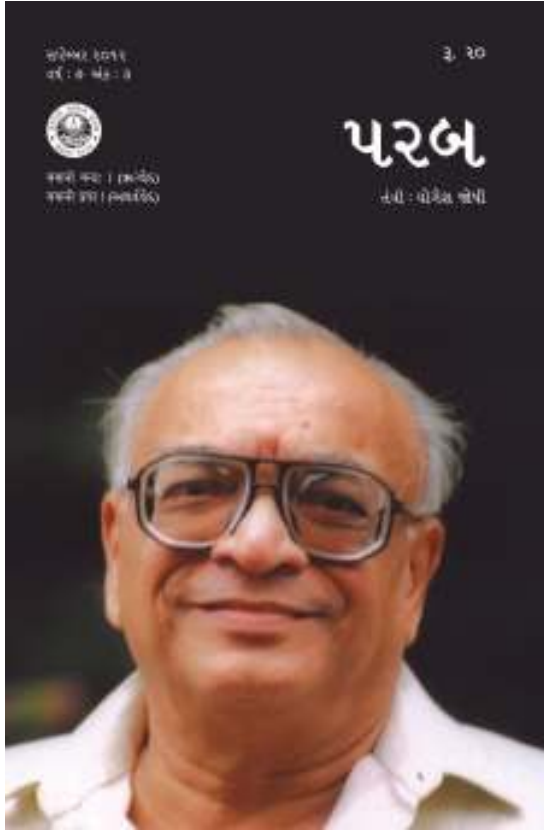
### गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ०० क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,  
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८  
फोन अने ईकस : २६ ५८७८४७

Web-site : [www.gujaratisahityaparishad.org](http://www.gujaratisahityaparishad.org)

[www.gujaratisahityaparishad.com](http://www.gujaratisahityaparishad.com)



## અનુકમ (પરબ ઓનલાઈન)

પ્રમુખપદેથી : પુસ્તકો એક પટારો ૨૦૨૧ વર્ષા અડાલજા

આ ક્ષણે... : કવિશ્રી સુરેશ દલાલની વિદાય ૨૦૨૧ યોગેશ જોષી

કવિતા : મારું હોવું ૨૦૨૧ નિરંજન ભગત, હજીય ૨૦૨૧ રામચન્દ્ર પટેલ, તું જોઈ લે ૨૦૨૧ સંધ્યા ભટ્ટ

અભ્યાસ : ઉમાશંકરની સૌંદર્યયાત્રા ૨૦૨૧ દક્ષા વિ. પટ્ટણી

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : લેખન-ઇબારતનો આલેખ ૨૦૨૧ હિમાંશી શેલત, ડાયરીસાહિત્યમાં નવું પ્રયાણ ૨૦૨૧ ગંભીરસિંહ ગોહિલ

ગ્રંથ-પરિચય : 'ઇલેક્ટ્રિક ટ્રેઇન', 'રંગ છે... સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી નાટક' ૨૦૨૧ મોહન પરમાર

પરિષદ-પાથેય : સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ

## અ નુ ક મ

(પરબ પ્રકાશન)

પ્રમુખપદ્દેથી :	પુસ્તકો એક પટારો ૨૧૨ વર્ષા અડાલજા ૪
આ ક્ષણે.... :	કવિશ્રી સુરેશ દલાલની વિદાય ૨૧૨ યોગેશ જોષી ૬
કવિતા :	મારું હોવું ૨૧૨ નિરંજન ભગત ૧૨, ક્યારો ૨૧૨ રામચન્દ્ર પટેલ ૧૨, હજીય ૨૧૨ રામચન્દ્ર પટેલ ૧૩, આદિવાસી ૨૧૨ હર્ષદ ચંદ્રારાણા ૧૩, આગળ રહે છે કાયમી... ૨૧૨ જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ ૧૪, તું જોઈ લે ૨૧૨ સંધ્યા ભટ્ટ ૧૪
વાર્તા :	ત્રીજો કિનારો ? ૨૧૨ નીલેશ રાણા ૧૫
લઘુકથા :	બદદાનત ૨૧૨ જય ગજજર ૧૯
વ્યંગવિનોદ :	નટવર ધ નિર્દોષ શું કરું - રેલી કાઢું કે અનશન કરું ? ૨૧૨ ચિનુ મોદી ૨૧
શ્રદ્ધાંજલિ :	કાવ્યવિશ્વના 'અંદરવટિયા'*નો દેહવટો ૨૧૨ ચંદ્રકાન્ત શેઠ ૨૪
અભ્યાસ :	મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય સ્મૃતિગ્રંથ : આદર અને અભ્યાસનો સુયોગ ૨૧૨ નીતિન વડગામા ૨૭, ચીલા-પાર ગુજરાતી કાવ્યોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરવાની પ્રક્રિયા ૨૧૨ પ્રદીપ ખાંડવાળા ૩૦, અકાળે લુપ્ત કવિપ્રતિભા : ગિરિન ઝવેરી ૨૧૨ ઉત્પલ પટેલ ૩૯, ઉમાશંકરની સૌંદર્યયાત્રા ૨૧૨ દક્ષા વિ. પટ્ટણી ૪૪
વક્તવ્ય :	ગુજરાતી નાટક અને ભવાઈ ૨૧૨ પ્રવીણ પંડ્યા ૫૯
સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન :	લેખન-ઈબારતનો આલેખ ૨૧૨ હિમાંશી શેલત ૭૦, ડાયરીસાહિત્યમાં નવું પ્રયાણ ૨૧૨ ગંભીરસિંહ ગોહિલ ૭૧
ગ્રંથ-પરિચય :	'ઇલેક્ટ્રિક ટ્રેઇન', 'રંગ છે... સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી નાટક' ૨૧૨ મોહન પરમાર ૭૬, ૭૭
પરિષદ-પાથેય :	સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ ૭૯
આ અંકના લેખકો :	૮૮

ગયા વર્ષે એક નિવૃત્ત ગુજરાતી પ્રોફેસરનો ફોન આવ્યો,

“એક વખત જે કોલેજમાં હું અધ્યાપક હતો, એ કોલેજની લાઇબ્રેરીમાં ઘણાં ગુજરાતી પુસ્તકો ભોંયરા જેવા ખંડમાં નધણિયાતા સામાનની જેમ પડ્યાં ધૂળ ખાય છે. તેને બચાવી લેવાની વ્યવસ્થા કરો તો પરવાનગી મેળવી લઉં.”

મેં તરત હા પાડી અને પછી શરૂ થયું પુસ્તક બચાવો અભિયાન. હું અને મારા પ્રકાશકમિત્રનાં પત્ની વહેલી સવારથી એ ભોંયરામાં ઊતરતાં (ભાખરી-શાકનો ડબ્બો લઈને), ટેબલ પર અને ભોંય પર પુસ્તકોના ઢગલા. કોલેજની એક શરત, દરેક પુસ્તકની વિગતો તેમને લખી આપવાની હતી, ‘એક વેળા અમારી પાસે આ પુસ્તકો હતાં’ એવી ફાઈલ સાચવી રાખવા માટે. મોઢે મુમતી બાંધી એક એક પુસ્તક પરની ધૂળ ઝાટકી અમે ગોઠવતાં ગયાં. મોડી સાંજે અમે રાફડો થઈ જતાં. પૂરા ચાર દિવસે પુસ્તકોને પુસ્તકપશું પાછું મળ્યું.

એક સમયે મુંબઈની કોલેજોમાં ગુજરાતી વિષયની બોલબાલા હતી. કવિઓ, વિવેચકો, વિદ્વાનો, અધ્યાપકો હતા. માટુંગાની રામનારાયણ રૂઈયા કોલેજમાં હું બી.એ.માં ગુજરાતી ભણતી ત્યારે વર્ગમાં મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ – વિદ્યાર્થિનીઓ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ. અમૃતલાલ યાજ્ઞિકના વ્યાખ્યાનમાં વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ પણ બારી પર, કોરીડોરમાં ઊભા રહેતા. આ બધી કોલેજોમાં ગુજરાતી પુસ્તકોની વિશાળ લાઇબ્રેરી હતી. અમે તો રીતસર ધાડ પાડી. જે કોલેજમાંથી પુસ્તકો લઈ આવ્યાં ત્યાં પણ પુસ્તકોનો અમૂલ્ય ખજાનો હતો. ત્યાંથી મને ગાંધીજીની ‘હિંદ સ્વરાજ’ની, ખાદીથી મઢેલી પ. આ.ની નકલ મળી જેનાં અડધાં પાનાં ઊંધાં બંધાયાં છે. (પરદેશમાં એનાં કેવાં દામ ઊપજે !) પુસ્તકો સાફ કરી ખોખામાં પેક કરી કુમારપાળને વિશ્વકોશની લાઇબ્રેરીમાં સાચવવા મોકલી આપ્યાં. હજી એ લાઇબ્રેરીમાં સારી એવી સંખ્યામાં ગુજરાતી પુસ્તકો હતાં, પણ કહેવામાં આવ્યું, પછી જોઈશું.

કેટકેટલી જગ્યાએ, દાટેલા સુવર્ણચરુ જેવાં પુસ્તકો કેવી હાલતમાં હશે ! ઈલા આરબ મહેતા વર્ષો સુધી જ્યાં અધ્યાપક હતાં ત્યાં અત્યંત સમૃદ્ધ ગુજરાતી પુસ્તકોની લાઇબ્રેરી છે, હવે ત્યાં ગુજરાતી વાંચનાર, ભણનાર કોઈ નથી. પણ વિનંતી છતાં પુસ્તકો ન મળ્યાં, એ જ રીતે દીપક મહેતાને પણ એક કોલેજમાંથી સ્પષ્ટ નનૈયો મળ્યો.

મેં દાટેલા સુવર્ણચરુ જેવાં પુસ્તકોની વાત કરી. એવાં પુસ્તકો કાઢી નાંખવાનાં છે’ની વાત એક વાર કાને પડતાં મેં ખંખોળીને ઘરે આણેલાં થોડાં પુસ્તકોમાં છે

‘મિથ્યાભિમાન’ નાટક : છઠ્ઠી આ. ૧૯૧૪ : પ્રત : ૧૦૦૦, લે. કવીન્દ્ર દલપતરામ, કિંમત છ આના; ‘લલિતાદુઃખદર્શક’ છઠ્ઠી આ. પ્રત ૧૨૦૦૦, કિંમત આઠ આના, લે. રણછોડભાઈ ઉદયરામ, પ્રગટ સાલ જ્ઞેષ્ઠ વદિ ૫ સંવત ૧૯૫૧; ‘અમરસત્ર’ નાટક, કર્તા દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા, સને ૧૯૦૨, સંવત ૧૯૧૮; ‘વીણા’ વાર્ષિક (સામયિક), ૧૯૨૬; રવિશંકર પંડિતનાં સુંદર ચિત્રો સાથે એનાં લેખકોમાં જાણ્યા-અજાણ્યાં કેટલાં નામ !

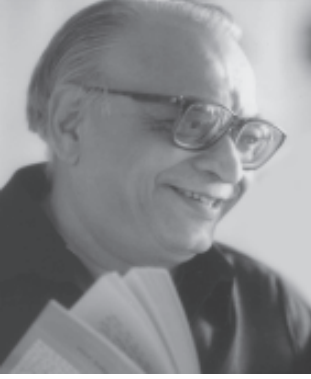
‘રંગભૂમિ’ નાટકના સામયિકની ૧૯૨૨થી ૧૯૨૪ સુધીના અંકોની ફાઈલ મળી. (તંત્રી નૃસિંહ વિભાકર) – વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭. તેમાં ખૂબ સુંદર ચિત્રો છે. ભજવાતા નાટકની અલબ્ધ તસવીરો છે. એમાં લંડનની રંગભૂમિ પર સતસવીર લેખો છે, ફ્રાન્સની નૃત્યકળા, ગ્રીસની રંગભૂમિ તો ગુજરાતની નાટક મંડળીઓ વિશે તસવીરો સાથેના લેખો છે.

આ એક જ ફાઈલ મળી શકી છે, બીજા અંકોની મુંબઈમાં ભાળ મળી નથી.

એક સમયે ઘણાં ગુજરાતી ઘરોમાં નાનીસરખી લાઈબ્રેરી રહેતી, સામયિકો આવતાં. હવે, ધીમે ધીમે ઘણાં ઘરમાંથી પુસ્તકોની નાની અભેરાઈ પણ ગઈ. જગ્યાનો અને રસનો અભાવ. ઘરમાં ઊછરતી બીજીત્રીજી પેઢીને ગુજરાતી આવડતું નથી અને બીજાં અનેક મનોરંજન અને માહિતીનાં ઉપકરણો ઉપલબ્ધ છે, જે વ્યવસાય અને વ્યવહારમાં ઉપયોગી છે, જે વાપરવા સ્ટેટસ સિમ્બોલ પણ છે.

શાળા, કોલેજોમાં, મંડળોમાં કે કોઈ કોઈ ઘરોના ખૂણખાંચરે પુસ્તકો હશે, એમાંનાં થોડાં તો અમૂલ્ય હશે. જે શોધીને-સાયવીને લાઈબ્રેરીમાં સ્થાન પામે તો તેને પુનર્જીવન મળે. એનું સાહિત્યિક, ઐતિહાસિક અને સામાજિક મૂલ્ય છે, દસ્તાવેજ છે. આપણી સાહિત્યની તવારીખનો એક હિસ્સો છે.

પુસ્તકો એક પટારો છે. એ સચવાશે તો એમાં આપણી ભાષા સચવાશે, સંસ્કૃતિ સચવાશે, સાહિત્યનાં રખોપાં થશે. કરવટ બદલતો સમાજ, બદલાતી વિચારધારા, પરંપરા અને મૂલ્યોનું પણ એમાં પ્રતિબિંબ. સ્થાવર અને જંગમ મિલકતના વારસા માટે સહુ ચિંતિત. સતર્ક. એના કબજા માટે ખરાખરીના ખેલ ખેલાય, કોર્ટયુદ્ધ થાય. આપણા સાહિત્યિક સાંસ્કૃતિક વારસાનું મૂલ્ય એથી લગીરે ઓછું નથી.



તા. ૧૦-૮-૨૦૧૨ના રોજ જન્માષ્ટમીના દિવસે ટી.વી. ચેનલો પર કૃષ્ણ-વિષયક કાર્યક્રમો ચાલી રહ્યા હતા, ન્યૂઝ-ચેનલોમાં મથુરા, દ્વારકા, ડાકોરના મંદિરોના જીવંત દર્શ્યોનું પ્રસારણ થઈ રહ્યું હતું ત્યાં મોબાઈલમાં SMS રણક્યો. સવારથી જ 'હેપી જન્માષ્ટમી'ના SMS આવતા હતા તે થયું - એવો જ કોઈ SMS હશે. પણ પછી જોયું તો કવિમિત્ર પ્રબોધ જોશીનો SMS હતો -

'Suresh Dalal has bereaved us all'

પ્રબોધ જોશીના કાવ્યસંગ્રહના ઉદ્ઘાટનમાં છેલ્લે સુરેશભાઈને મળવાનું થયેલું. એમનો એ ચહેરો આંખ સામે તરવરી રહ્યો. ચોરસ, ભરાવદાર, રૂપાળા ચહેરા પર નરી પ્રસન્નતા. વિશાળ કપાળ, કાળી મોટી ફેમના ચશ્માના કાચ પાછળ મોટી ગોળ વિસ્ફારીત આંખોમાં કવિતાનું તેજ. હોઠ પર વાંસળીના સૂર જેવું મધુર સ્મિત. હૈયામાં નર્યું ગોકુળ-વૃંદાવન ! ચમકતા ચહેરાની આસપાસ પણ જાણે વિશ્વકવિતાનો ઔરા ! કવિતાને અને માણસને ચાહવા માટે જ જાણે જન્મ લીધો હોય તેવું જીવન-કવન.

ચૂકી જવાતા ધબકારામાં જાણે કૃષ્ણ-રાધા-મીરાં વિષયક એમનાં કેટલાંક કાવ્યોનો લય વહેવા લાગ્યો -

‘મંદિર સાથે પરણી મીરાં, રાજમહલથી છૂટી રે :’

... ..

‘શ્યામ શ્યામનો સૂરજ આભે, મીરાં સૂરજમુખી રે !’

□

‘રાધાનું નામ તમે વાંસળીના સૂરમહી વ્હેતું ના મેલો, ઘનશ્યામ !’

□

‘તેં તો રાત આખી વાંસળી વગાડ્યા કરી,’

... ..

‘મને અનહદના રંગમાં ડૂબાડ્યા કરી.’

□

‘મારી ગાગર ઉતારો તો હું જાણું...

કે રાજ, તમે ઊંચક્યો’તો પ્હાડને !’

□

‘રાધા શોધે મોરપિચ્છ ને શ્યામ શોધતા ઝંઝરિયાં,  
રાધિકાની આંખ જપે છે સાંવરિયા ! ઓ સાંવરિયા !’  
કૃષ્ણ સાથેનો એમનો નાતો કેવો તો વિસ્તાર પામ્યો —

‘હું શિશિર-વસંતનાં ગીત ભલેને ગાતો  
— મારો અનંત સાથે નાતો’

આ કવિને કોક ક્ષણે વાંસળીના સૂરનો સ્પર્શ જરૂર થયો હશે કે એ પછી હૈયું સતત  
ગાતું રહે —

‘આ કિયો તમારો સ્પર્શ  
દૃઢ્યમાં હર્ષ, હર્ષ ને હર્ષ’  
‘મંગળા’માં તેઓ કહે છે —  
‘તમે મારા શ્વાસશ્વાસમાં  
થઈ વાંસળી વાગો.  
મને જગાડ્યો જેણે  
એને કેમ કહું કે જાગો.’

કવિતાને એમણે જીવનભર ચાહી છે ને કવિતાએ એમને સતત જાગતા-ધબકતા રાખ્યા  
છે.

એમનો જન્મ ૧૧-૧૦-૧૯૩૨ના રોજ થાણા (મુંબઈ)માં. મા હોશિયાર. પિતા ભગવાનના  
માણસ. નર્યું વહાલ વરસાવતાં દાદી. શૈશવ રમતોમાં અને નિર્દોષ તોફાનોમાં વીત્યું. બાળ-ગોઠિયા  
વિના એમને ગોઠતું નહિ. એકલા પડતા ત્યારે ગણપતિ જોડે વાત કર્યા કરતા. — ‘જે કંઈ ઘટના  
બની હોય, જે કંઈ ધીંગાતોફાન કર્યા હોય તે જાણે કે મારે એમને (ગણપતિને) કહેવાનાં ન હોય !’  
એકલા પડતા ત્યારે તેઓ કૃષ્ણ કે શ્રીનાથજીની છબીની પૂજા કરતા. દાદીનું મરણ એમના શિશુ-  
ચિત્તમાં ઊંડે સુધી રોપાયેલું. શાળાજીવન મિત્રો સાથે મસ્તીમાં, તોફાનોમાં વીત્યું. ગણિત એમને  
જરીકે ગમતું નહિ. મેટ્રિકમાં ગણિતમાં પાંત્રીસ માર્ક આવેલા. મુંબઈની સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં માંડ  
માંડ પ્રવેશ મળેલો. ગણિતથી છૂટવા માટે એમણે આર્ટ્સ લીધેલું. શૈશવમાં તેઓ નરસિંહ મહેતાના  
જીવનની ચોપડી, પિતાની ઓળખાણનો લાભ લઈ, ઉધાર ખરીદી લાવેલા. કોલેજમાં એમને  
અધ્યાપક તરીકે મનસુખલાલ ઝવેરી મળ્યા. તેઓ ઈન્ટરમાં ‘પૂર્વાલાપ’ શીખવતા. મનસુખલાલ  
ઝવેરીએ એમને કવિતાનો રંગ લગાડ્યો, સ્વાદ ચખાડ્યો. માતા પાસેથી મળેલો ભાષાનો સ્વાદ-  
ચસકો પછી વિસ્તરતો ગયો. જુનિયર બી.એ.માં એમણે ‘વર્ષા-ઉત્સવ’ નામે સંગીત-રૂપક લખેલું.  
જેને ઝાલાસાહેબે છાપેલું તથા રેડિયો પર એ ભજવાયેલું. ઝાલાસાહેબે કોલેજના વાર્ષિક મેંગેઝિનમાં  
વિદ્યાર્થી સુરેશ દલાલ વિશે લખેલું —

He will be a spokesman of Gujarati Poetry.

કોલેજમાં એમને જગદીશ જોશી જેવા મિત્ર મળ્યા. બંને એક બેન્ય પર સાથે બેસતા.  
‘કવિતા-પૃચ્છ’ના સંપાદન દરમિયાન હરીન્દ્ર દવેનો પરિચય થયો ને પછી મૈત્રી વિકસતી ગઈ.

૧૯૫૫માં તેઓ ગુજરાતી વિષય સાથે એમ.એ. થયા. કૉલેજકાળમાં તેઓ રાજેન્દ્ર - નિરંજનની કવિતાથી અત્યંત પ્રભાવિત થયેલા. તેઓ કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શાહની પ્રેસમાં જતા, કોંક્રી પીતા ને કવિતાની વાતો ચાલતી. એમાંથી ૧૯૫૮માં ‘કવિલોક’નો પ્રારંભ થયો. ‘કવિલોક’ દ્વૈમાસિકના તેઓ સ્થાપક-સભ્ય અને પ્રથમ ૩૬ અંકોના સહતંત્રી હતા. ૧૯૫૩માં એમણે ‘હરેરખી’ નામે પ્રસન્ન પ્રણયકાવ્યોનું સંપાદન કર્યું. ૧૯૫૩થી ૧૯૫૬ સુધી વર્ષની ઉત્તમ કવિતાનું સંપાદન કર્યું. પરંતુ પછી આર્થિક મુશ્કેલીના કારણે એ પ્રવૃત્તિ છોડવી પડી. ૧૯૬૦માં સુશીલાબહેન સાથે લગ્ન થયાં. ૧૯૬૧માં પુત્રી નિયતિનો જન્મ. ૧૯૫૬થી અધ્યાપન. વિદ્યાર્થીઓમાં તેઓ અત્યંત પ્રિય. ૧૯૬૪થી ૧૯૭૩ સુધી કે. જે. સોમૈયા કૉલેજમાં અધ્યાપન. અહીં એમને સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ માટે પ્રોત્સાહક વાતાવરણ મળ્યું. ૧૯૭૧માં પુત્રી મિતાલીનો જન્મ. ૧૯૬૭થી ‘કવિતા’ દ્વૈમાસિકના તંત્રી થયા ને સતત નવોદિતોને સ્થાન તથા પ્રોત્સાહન આપતા રહ્યા. લગભગ ૧૯૭૬માં મૈ સૌપ્રથમવાર બે-ત્રણ કાવ્યો ‘કવિતા’ માટે મોકલ્યાં તો સુરેશભાઈનો જવાબ આવ્યો : ‘એક કાવ્ય સ્વીકારું છું.’ એ પછીનું વાક્ય વાંચીને મારા આશ્ચર્ય - આનંદની કોઈ સીમા ન રહી - ‘તમારો ફોટોગ્રાફ તથા હસ્તાક્ષરમાં કાવ્ય મોકલી આપો.’ એ અગાઉ ‘કિમપિ’ના એકાદ-બે અંક સિવાય મારી કવિતા ક્યાંય છપાઈ નહોતી ! સુરેશભાઈનો પત્ર મળ્યો એ દિવસે રોમાંચને કારણે મોડા સુધી ઊંઘ નહોતી આવી. સુરેશભાઈનો આવો અનુભવ અનેક નવોદિતોને થયો હશે. ઉત્પલ ભાયાણીએ લીધેલી એક મુલાકાતમાં એમણે કહ્યું છે : ‘મને સૌથી વધારે આનંદ નવા કવિની કવિતા સરસ લાગે ને એ છાપું છું ત્યારે થાય છે.’ ‘હું કદાચ કવિતા વિના રહી જ ન શકું.’

સંપાદિત ગ્રંથ ‘બૃહદ ગુજરાતી કાવ્યસમૃદ્ધિ’ના પ્રાગટ્ય પછી વિદેશમાં અનેક સ્થળોએ એનો પ્રાગટ્ય-ઉત્સવ ઉજવેલો ત્યારે તેઓ હિતેન આનંદપરા, મુકેશ જોશી તથા અંકિત ત્રિવેદીનેય સાથે લઈ ગયેલા. વિશ્વભરની અનેક કવિતાઓના અનુવાદો કરી, કરાવી, છાપી, સંપાદનો કરીને, છાપાંની કૉલમમાં આસ્વાદ કરીને એમણે કાવ્યસમૃદ્ધિની ત્રિજ્યા વિસ્તારવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. ગુજરાતી કવિતાના તેઓ જાણે કાવ્ય-દૂત હતા. દેશ-વિદેશમાં અનેક કવિસંમેલનો યોજીને, કવિતાનાં અનેકાનેક સંપાદનો કરીને એમણે કવિતાને લોકો સુધી પહોંચાડવાનું કામ કર્યું છે. કવિસંમેલનોમાં મોટી મેદની સુધી કવિતા પહોંચાડવા માટે તેઓ ચબરાકીયાપણા તથા હાજર જવાબીપણાનેય ખપમાં લેતા. હિમાલયમાં ગોમુખમાંથી પ્રગટ થતી ગંગાની જેમ એમની વાણી પ્રગટ્યા કરતી ને ખળખળ વહ્યા કરતી. તેઓ ખૂબ સુંદર કવિતાપાઠ કરતા.

એમ.એ.ના વિદ્યાર્થીઓના એક પર્યટનમાં મનસુખલાલ ઝવેરી, અમૃતલાલ યાજ્ઞિક, હરિવલ્લભ ભાયાણી તથા અન્ય વીસેક જેટલા પ્રાધ્યાપકો એકઠા થયેલા. વિહાર લેઈક ખાતે ટેકરીના ઢોળાવ પર બેસીને ગોષ્ઠિ ચાલતી હતી ત્યારે મનસુખલાલ ઝવેરીએ એક તરવરિયા યુવાનને કાવ્ય સંભળાવવાનો આગ્રહ કરેલો. એનાં સ્મરણો વાર્તાકાર શ્રી ઘનશ્યામ દેસાઈએ આમ નોંધ્યાં છે :

‘ગોરો વાન, જાડાં ચશ્માં, બેઠી દડી અને દેખાવે ગર્ભશ્રીમંત એવા એણે એક પછી એક



છટાથી કાવ્યતીરો છોડવા માંડ્યાં. ન પાસે પુસ્તક, ન નોટબૂક. અમે આશ્ચર્યમાં મૂકાઈ ગયા. પાછાં એ કાવ્યો પણ પોતાનાં નહિ, પણ બીજા કવિઓનાં હતાં. આ બધા કાવ્યો એમને જિહ્વાએ હતાં. અવાજ પણ જાણે કે કવિતાપાઠ માટે જ પાસ વરદીથી બનાવડાવ્યો હોય એવો. આટલી સુંદર રીતે કાવ્યનું પઠન સાંભળવાનું આ પહેલાં ક્યારેય બન્યું નહોતું. પછી પૂછતાછ કરતાં ખબર પડીકે એ સેંટ ઝેવિયર્સ કોલેજના વિદ્યાર્થી સુરેશ દલાલ છે.’

ઉત્પલ ભાયાણીના એક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સુરેશભાઈએ કહેલું કે, ‘આપણે ત્યાં ચારેક અપવાદોને બાદ રાખીએ તો મોટાભાગના કવિઓને કવિતા વાંચતાં જ નથી આવડતી.’ ‘આપણા બહુ ઓછા કવિઓને વિવેક છે કે આ કાવ્ય કવિસંમેલનમાં વંચાય અને આ કાવ્ય કવિસંમેલનમાં ન વંચાય.’

૧૯૭૦માં એમને ડિપ્રેશનનો એટેક આવેલો. આત્મહત્યાના વિચારો આવતા. પણ એમાંથી તેઓ બહાર આવ્યા એ પછી એમણે નોંધ્યું છે : ‘૧૯૭૦ પછી મારી સંબંધોની સૃષ્ટિ એ રીતે બદલાઈ ગઈ કે હું માણસોને યાદ્યા વિના રહી ન શકનારો માણસ હવે કદાચ વધારે ઊંડાણથી ચાહી શકું છું.’

સુરેશભાઈ ચબરાક અને હાજરજવાબી હતા આથી વેણીભાઈ પુરોહિત એમને ‘રોકડિયો હનુમાન’ કહેતા. મિત્રોના મેળા વગર એમને ન ચાલે. શ્રી ઘનશ્યામ દેસાઈએ નોંધ્યું છે તેમ, વયોવૃદ્ધ સાક્ષરોથી લઈને મૂછના દોરાની સાથોસાથ કાવ્યનો દોરો ફૂટ્યો હોય એવા કવિઓય એમના મિત્ર. જગદીશ જોશી, હરીન્દ્ર દવે, અપૂર્વ આશર, જયા મહેતા, મહેશ દવે, ઉત્પલ ભાયાણી... – એમના મિત્રોની યાદી તો લંબાતી જ જાય... સતત અનેકાનેક કામો કરનાર સુરેશ દલાલને સુન્દરમે ‘indefatigable – કદી ન થાકનાર’ કહ્યા છે. સુરેશભાઈ કવિતા વિના જીવી શકતા નહિ. એમણે અઢળક-મબલક વાંચ્યું ને એમાંથી જે ગમ્યું એનો જીવનભર ગુલાલ કર્યો છે.

‘વીતેલી ક્ષણોમાં...’ શીર્ષકથી ઉત્પલ ભાયાણીએ સુરેશભાઈ સાથે પ્રશ્નોત્તરી કરેલી. જે સુરેશ દલાલ મૂલ્યાંકન ગ્રંથ ‘સંપર્ક’ (સં. ઉત્પલ ભાયાણી)માં પ્રગટ થઈ છે. એમાં સુરેશભાઈએ કેટલાક પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં જે કહ્યું એમાંથી થોડાં ઉદાહરણ —

‘મારાં વર્ષો બહુ જ સારી રીતે ગયાં છે. એ કવિતા સાથે ગયાં છે. પણ હું કેવળ કવિતા સાથે જીવ્યો નથી, હું માણસો સાથે જીવ્યો છું.’

□

‘મારા જીવનનું પ્રયોજન એ કવિતા. કવિતા વાંચવી, લખવી, એના વિશે વાતો કરવી, એની સાથે જ રહેવું એ મને મારા જીવનનું મળી ગયેલું પ્રયોજન છે.’

□

‘હું અંદરથી જિપ્સી જેવો છું. બિન્દાસ છું.’

□

‘મને કોઈ પૂછે કે તારા જીવનની મોટામાં મોટી મૂડી કઈ છે, તો... મારામાં એકબાઈ જેવી વસ્તુ જ નથી.’

‘મને વાતચીતની કળા વરેલી છે.’

□

‘હું બહુ જલસાથી જીવવામાં માનું છું.’

□

‘મારા સ્વભાવમાં ધિક્કારવાનું નથી.’

ગોપીની ઘેલછાથી એમણે કવિતાને ચાહી છે ને માણસનેય, જેવો છે તેવો, ભરપુર ચાહ્યો છે -

‘ના, ના નહીં ધિક્કારવા જેવો  
માણસ અંતે ચહાવા જેવો.

□

‘ક્યારેક સારો લાગે, ક્યારેક નરસો લાગે  
તોયે માણસ મને ડૈયાસરસો લાગે’

૧૯૯૫માં પ્રગટ થયેલ ‘કેન્દ્રિયત’માં એમણે લખ્યું છે -

‘મને માણસમાત્રની તરસ છે.’

.... ....

‘મને એક જ વાત સમજાયા કરે છે,  
કે આ જગત ગમે એવું ન હોય તો પણ  
ચાહવા જેવું છે.’

.... ....

‘હું જગતના બજારમાં,  
માત્ર મારી પ્રસન્નતાને વહેંચું છું.  
મને વહેંચવાનો આનંદ છે.  
તાણતૂસ કે ખેંચતાણનો હું માણસ નથી.’

□

‘બે માણસની વચ્ચે ચાલે  
એક અડીખમ ભીંત;  
શબ્દોથી તો અમે ચીતરીએ  
બે અક્ષરની પ્રીત.’

સુરેશ દલાલનો શબ્દ ક્યારેક બોલકો કે વાચાળ લાગે. પણ એમના શબ્દમાં બનાવટ નથી, ભીંતરની સચ્ચાઈ છે. સુરેશ દલાલે નોંધ્યું છે - ‘મારી પ્રારંભની કવિતામાં ગીતો પૂરતી વાત કરું તો રાજેન્દ્ર શાહની વિશેષ અસર હતી.’ રાજેન્દ્ર શાહ, સરોદ તથા મકરન્દ દવેમાં

કવિતા અંદરના અધ્યાત્મમાંથી ફૂટી હોય તેવું અવારનવાર જણાય છે. સુરેશ દલાલની કવિતાનાં મૂળમાં છે લય. વિધવિધ લય જ કેટલીક સુંદર પંક્તિઓ પ્રગટાવે છે. એમનો શબ્દ સહજ લયમાંથી પ્રગટ્યો છે. એમનો વિશેષ ઉન્મેષ ગીતોમાં ઘીના દીવાની જેમ પ્રગટી ઊઠે છે. એમણે ઉત્પલ ભાયાણીની પ્રશ્નોત્તરીમાં જણાવ્યું છે -

‘ગીતમાં મને જે ગમે છે તે એની સ્વાભાવિકતા. અને કહેવાય છે કે, “The first line is given by God.” તમને કલ્પના પણ ન હોય તેવો એક લય તમારા કાનની પાસે ગુંજે છે. ઝાડની ડાળ પર અચાનક કોઈ પંખી આવીને ટહુકે એમ ગીતની પંક્તિ ક્યાંકથી આવે છે અને પ્રતીક્ષાના મૂર્ત સ્વરૂપ જેવા વૃક્ષને લીલુંછમ કરી દે છે. સારું ગીત લખીને જે આનંદ અનુભવ્યો છે એ ક્યારેય અછાંદસ લખીને નથી અનુભવ્યો.’

જે કંઈ હૈયે-હોઠે આવ્યું એ બધું જ એમણે લખ્યું છે. ઉત્પલ ભાયાણીના પ્રશ્નના જવાબમાં એમણે જાતે જ કહ્યું છે કે ‘અતિરેક થાય ત્યારે ગુણવત્તા જોખમાય... .. મારાં કેટલાં બધાં ગીતો એવાં છે કે એમ થાય કે આ ગાઈ નાખવાનાં છે. એમાં કવિતાની દૃષ્ટિએ કંઈ છે નહીં.’

તરણાંની જેમ આ કવિને ગીત ફૂટે છે ને ઝરણાંની જેમ વહે છે. ગીતોમાં આ કવિને પંખીની ભાષા ફૂટે છે. પંખીની જેમ સૂર આ કવિમાં ઊડતો આવે છે. આ કવિને તારાઓની બારાખડી ઉકેલતાં આવડે છે. આ કવિને પોતાનાથી યે છૂટા પડતાં આવડે છે. આ કવિ મત્ત પવનની આંગળીએથી નદીના પટ પર કોઈ નામ લખી શકે છે. આ કવિને પતંગિયાંનું ટોળું ઘેરે છે ! ફૂલ ને ઝાકળ પર પડતી ઝીણી તરડનેય આ કવિ સંવેદી શકે છે. આ કવિને એક આછો હડદલો એવો તો લાગ્યો છે ગીતનો ઝોલો દિન-રાત ઝૂલતો રહે છે. આ કવિ મોરલીના સૂરમાં જમુનાનાં વ્હેણ નીરખે છે. મૌન મહીં આ કવિ ટહુકા ઘૂંટતા રહ્યા છે. સમયનાં દ્વાર બંધ હોય ત્યારે ક્ષણની બારી ખોલવાનો કીમિયો આ કવિ પાસે છે.

સંપાદન, સર્જન, અનુવાદ, આસ્વાદ, વિવેચન, બાળસાહિત્ય આદિ ક્ષેત્રે એમણે સાતત્યપૂર્વક કામ કર્યું છે. રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક (૧૯૮૩), મહારાષ્ટ્ર સરકારનો ‘ધ બેસ્ટ ટીચર્સ એવોર્ડ’ (૧૯૮૧), ‘અખંડ ઝાલર વાગે’ માટે દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીનું પારિતોષિક (૨૦૦૫), નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ (૨૦૦૭) આદિ સન્માન એમને મળ્યાં છે. ‘અનુભૂતિ’, ‘નામ લખી દઉં’, ‘મને ડાળખીને’, ‘વ્હેતું ના મેલો’, ‘તો જાણું !’, ‘રાત આખી’, ‘મીરાં’, ‘માણસ મને હૈયાસરસો લાગે’ જેવી એમની કૃતિઓ લોકહૈયે ધબકતી રહેશે.

કવિ શ્રી સુરેશ દલાલની વિદાય એ જાણે — લયની લીલા પરમ લયમાં વિરમી... એમની વિદાય સંદર્ભે ‘અનુભૂતિ’ની એક પંક્તિ ટાંકી, વંદન સાથે વિરમું —

**‘વિધવિધ સ્વરની રમણા જંપી નીરવની વાંસળીએ !’**

તા. ૨૫-૮-૨૦૧૨

મારું હોવું | નિરંજન ભગત

મારું હોવું શું હવે તમને નડી રહ્યું ?  
 તમારું મન હવે સતત એની સાથે લડી રહ્યું ?  
 સાથે હતા ત્યારે તો એ બહુ બહુ ગમતું તું,  
 તમારા મનમાં તો એ કાણે કાણે રમતું તું;  
 હવે તમારું એ શૂન્ય મન શા શા ઘાટ ઘડી રહ્યું ?  
 સાથે નથી ત્યારે મારું હોવું કેં ટળશે નહિ,  
 હોવું ન હોવું એમાં તમારું કેં વળશે નહિ;  
 તમારી આ દ્વિધા જાણી તમારું મન શું રડી રહ્યું ?

હજીય | રામચન્દ્ર પટેલ

(વસંત-મૃદંગ)

ખીલ્યું હતું સુરખીઆંજલું પરોઢ પૂર્વમાં,  
 શીળો સમીર સરતો... સીમસૃષ્ટિ જાગે...  
 આછુંક પોત વધતું તડકાનું ગોંદરે.  
 સંચાર શાંત દીપઆરતીનો હું સાંભળું.  
 વ્યાપેલ મૂંક તુલસી-ડમરાની; નાચે  
 પીળી કરેણ... હળવું રણકે નગારું...  
 ભક્તી જલે, રહી રહી રગ બાફ ફૂંકે...  
 ટોચે ધજા દમકતી જ્યમ ગંગધારા.  
 હું ધ્યાન-દર્શન ધરી શિવદ્વાર છોડું...  
 આવી ચઢી તું ઠરી સન્મુખ : એકધારું  
 ટીક્યા, પછી... દઈ ગુલાબ, થઈ અદૃશ્ય...  
 પામ્યા કરું ફરી ફરી હું તને ગુલાબમાં.  
 ગુંજી રહ્યો હજીય મંદિર શંખઘોષ,  
 ભૂલ્યો નથી પ્રિય હું એ શીતસ્પર્શ, પોષ.

## તું જોઈ લે | સંધ્યા ભટ્ટ

શબ્દ પેલે પારને તું જોઈ લે,  
ને પરમના સારને તું જોઈ લે.  
પર્ણા, ડાળી, ફૂલ, ફળ આકાર છે,  
વૃક્ષના આધારને તું જોઈ લે.  
જે સ્વયં તો પર રહ્યો આ તંત્રથી,  
એ તણા વિસ્તારને તું જોઈ લે.  
ભવ્યથી પણ ભવ્ય ને લયલીન છે,  
ઈશ્વરી દરબારને તું જોઈ લે.  
ભીતરી મારગ વિના આરો નથી,  
ત્યાં જ મળશે દ્વાર; ને તું જોઈ લે.  
છે નહિ પણ ફક્ત જે દેખાય છે,  
એ સકળ સંસારને તું જોઈ લે.

18

## મીરાં

મંદિર સાથે પરણી મીરાં, રાજમહલથી છૂટી રે :  
કૃષ્ણ નામની ચૂડી પહેરી, માધવની અંગૂઠી રે !  
આધી રાતે દરશન માટે આંખ ઝરૂખે મૂકી રે :  
મીરાં શબરી જનમજનમની જનમજનમથી ભૂખી રે !  
તુલસીની આ માળા પહેરી મીરાં સદાની સુખી રે :  
શ્યામ શ્યામનો સૂરજ આભે, મીરાં સૂરજમુખી રે !  
કાળી રાતનો કંબલ ઓઢી મીરાં જાગે સૂતી રે :  
ઘાયલ કી ગત ઘાયલ જાણે : જગની માયા જૂઠી રે !

(કાવ્યસૃષ્ટિ, પૃ. ૨૪૬)

- સુરેશ દલાલ

## ઉમાશંકરની સૌંદર્યયાત્રા | દક્ષા વિ. પટ્ટણી

ઉમાશંકર અને સુન્દરમ્ ગાંધીયુગના બે સમર્થ સર્જક એ રીતે આપણે સાહિત્યજગતના માણસો એને ઓળખીએ છીએ પરંતુ એ તો એના જીવનવિકાસનું એક અવાન્તર સોપાન છે. ગાંધીયુગમાંથી પ્રગટેલી એમની ચેતના એમના સાહિત્યમાં અને સાહિત્યેતર પ્રવૃત્તિમાં કેમ વિસ્તરે છે અને વિકસે છે એ ચૈતન્યના વિકાસની સમગ્ર પ્રક્રિયા સાહિત્યના અને જીવનના અભ્યાસીને રસ પડે તેવી છે.

ઉમાશંકરની પ્રવૃત્તિ જીવનભર નિરંતર ચાલતી જ રહી એટલે એમનું સાહિત્ય અને અન્ય કાર્યો બન્ને જથ્થાની દૃષ્ટિએ તેમજ ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ એટલાં તો સમૃદ્ધ છે કે તેમાંથી કોઈ સૌને પણ જતું કરી શકાય નહીં. કવિતા, નાટક, નવલિકા, નવલકથા, વિવેચન, સંપાદન, ભાષાંતર-સંપાદન અને સંશોધનનું વિપુલ અને સત્ત્વશીલ સાહિત્યસર્જન એમણે જે કર્યું તે કોઈ પણ મહાન સર્જકને શોભે તેવું છે. એને માટે ગુજરાત, ભારત અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે એક સમર્થ સાહિત્યકાર તરીકે એમણે ઘણી પ્રતિષ્ઠા અને પુરસ્કાર મેળવ્યાં છે. એ જ રીતે આપણા સાહિત્ય, કેળવણી રાજકારણ અને સામાજિક જીવનના સંસ્કારઘડતરમાં એમણે અવિસ્મરણીય એવું પ્રદાન કર્યું છે અને તેનાં એક એક પાસાને અજવાળાયું છે જેનો પ્રકાશ દેશ અને દુનિયામાં પણ પહોંચ્યો છે એ પ્રતિભા કેમ પાંગરી એટલે કે એમની સાહિત્ય અને સાહિત્યેતર પ્રવૃત્તિ એ સમગ્રના અભ્યાસ પછી એક સત્ત્વશીલ જીવનમાંથી જે તારતમ્ય, જે મૂળભૂત તત્ત્વ સમજાય તેની કેટલીક સુખદ વાતો વિચારકોએ કરી છે. એ વાગોળવામાં પણ એક અનેરો આનંદ છે. તેને આધારે ઉમાશંકરની સૌંદર્ય-દૃષ્ટિને સમજવાનો પ્રયત્ન છે.

ઉમાશંકરના જીવન અને કવન એ બન્ને શાખાઓમાં જે તત્ત્વ સમાન રૂપે વિલસી રહ્યું છે, જેનો નિરંતર વિકાસ અને વિસ્તાર થતો રહ્યો છે, જે બાળપણથી એમનામાં દેખાય છે, પછી અનેક પરિબળોથી પોષાય ને સમૃદ્ધ થાય છે એ છે ઉમાશંકરની સૌંદર્યદૃષ્ટિ : એ દૃષ્ટિથી એક મનુષ્ય તરીકે ઉમાશંકરે જીવનના સૌંદર્યને ક્યાંથી કેમ વીણ્યું, વિકસાવ્યું, મઠાર્યું એ સમગ્ર પ્રક્રિયા એટલે કે કોશેટામાંથી પતંગિયું કેમ થયું ? એ પ્રક્રિયા એટલે જ ઉમાશંકરની સૌંદર્યયાત્રા.

આ પ્રક્રિયાને સાધના એવું ભારેખમ નામ આપવાની જરૂર નથી કેમકે એમાં સાધના કરતાં બાલસહજ સાહજિકતા વધારે છે. એટલે જ એમની સાહિત્ય અને સાહિત્યેતર પ્રવૃત્તિઓ તદ્દન ભિન્ન પ્રકારની હોવા છતાં એમાંથી જીવનનો સંવાદી સૂર પ્રગટે છે. કવિતા અને રાજકારણ, પ્રકૃતિસૌંદર્ય અને જેલજીવન એવાં તદ્દન વિરોધી વાતાવરણમાંથી આ માણસે કઈ દૃષ્ટિથી જીવનના સૌંદર્યને નિહાળ્યું છે ? પોતાના ચિત્તમાં તેનું સેવન કર્યું છે અને કલાના

માધ્યમથી પ્રગટ કર્યું છે એ સમગ્ર પ્રક્રિયા માણવા જેવી છે. કોઈ પણ સર્જકને પામવો હોય તો તેની ચેતનાની લીલાને, તેના વિકાસને નિહાળવો, એનો અભ્યાસ કરવો તેમાં સાહિત્યકલાથીયે પર એવી જીવનકલાને માણવાનો અનેરો આનંદ રહેલો છે.

ઉમાશંકરની સૌંદર્યદષ્ટિ પોતાની આસપાસના વાતાવરણમાંથી સૌંદર્યને પામે છે અને પછી એને વધારે વ્યાપક ફલક પર વિકસાવે છે. પ્રેમ કે સૌંદર્ય જ્યાંથી પામ્યા ત્યાંથી એ સૌંદર્યના દાણામાંથી ડૂંડાનો પાક ઉતારે છે પછી એ સૌંદર્ય કુટુંબમાંથી મળેલા સહજ પ્રેમનું હોય. ગામડામાંથી મળેલા શબ્દનું હોય, મેળામાંથી મળેલો ગીતનો લય હોય કે પ્રકૃતિનું ભવ્ય દર્શન હોય, જીવનનો પ્રસંગ હોય કે સાહિત્યકૃતિ હોય, વ્યક્તિ હોય કે સંસ્થા – જીવનના વિશાળ પ્રવાહમાંથી એમની ચેતના સૌંદર્ય પર જઈને ઠરે છે. એ એને ઉપાડે છે, એનો અભ્યાસ કરે છે. પોતાની પ્રકૃતિ સાથે તેનું અનુસંધાન કરે છે અને એમાંથી તેનો ઉદ્દાસ થાય છે. પરિણામે એમની સૌંદર્યદષ્ટિ વધુ ને વધુ વ્યાપક બનતી જાય છે. સૌંદર્યનાં નવાં નવાં શિખરો નિહાળતાં તેમાં ભવ્યતાનું દર્શન થાય છે. આ સમગ્ર ગતિ એમના જીવન અને સાહિત્યની સૌંદર્યયાત્રા છે.

ઉમાશંકરનો જીવનકાળ, એમના આગમનથી માંડી એમના વિકાસ સુધી આપણા દેશના સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય ઇતિહાસનો બહુ મહત્ત્વનો સમય હતો. ઈ. સ. ૧૯૧૧માં એમનો જન્મ, ૧૯૧૫માં ગાંધીજી હિન્દુસ્તાન પાછા આવે છે, ૧૯૧૯માં સમગ્ર દેશવ્યાપી અસહકારનું આંદોલન અને ૧૯૩૦માં દાંડીકૂચની લડતમાં તો એ પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. આખોયે દેશ સૈકાઓની ગુલામીમાંથી, અજ્ઞાનમાંથી જાગૃતિનો અનુભવ કરતો હતો. સ્વતંત્રતાની ઝંખના અને એ માટે મરી ફીટવાની તમન્ના સર્વવ્યાપક હતી. ગાંધીજીએ પોતાનતા સત્યાગ્રહના નવા વિચાર અને આંદોલનથી માત્ર હિન્દુસ્તાન નહીં, સમગ્ર માનવસમાજના ચિત્તના અતલ ઊંડાણમાં અને વિશ્વના અમાપ વિસ્તાર સુધી વિચારતાં કરી મૂક્યાં હતાં. બંગાળમાં સાહિત્ય અને રાજકીય ક્રાન્તિનો જુવાળ પ્રગટેલો હતો. ટાગોર, શરદબાબુ વગેરેના સાહિત્યથી અને શાંતિનિકેતનની કેળવણીની નવી વિભાવનાથી જીવન સભર બનતું જતું હતું, જ્યાં જીવન અને મૃત્યુ બન્નેની ધન્યતા અનુભવાતી હતી એવા વાતાવરણમાં ઉમાશંકર આવે છે અને ઊઘડે છે. વાતાવરણને ઝીલે છે. તેનાથી પોતે રંગાય છે અને પછી પોતાની સર્જનક્રિયાથી વાતાવરણને રંગીન કરે છે.

ઉમાશંકરે પોતાને સહજ રીતે વારસામાંથી અને વાતાવરણમાંથી મળેલ શું શું લીધું અને વિકસાવ્યું ? ક્યાં સુધી વિકસાવ્યું એ સમજવા જેવું છે.

ઉમાશંકર પાસે કૌટુંબિક વાતાવરણમાંથી મળેલ સ્નેહસભર હૈયું છે એ એને મન મોટામાં મોટી મૂડી છે. એ લખે છે : “પહેલી મૂડી એ કુટુંબનું અત્યંત વહાલસોયું વાતાવરણ.” સર્જકજીવનનું જ નહીં, તમામ પ્રકારના જીવો માટે પ્રેમ એ પહેલી અને અનિવાર્ય જરૂરિયાત છે. આ પ્રેમનો વિકાસ અને વિસ્તાર એમના જીવનમાં અને સાહિત્યકૃતિઓમાં કેવું સૌંદર્ય સર્જે

છે એ આ સૌંદર્યયાત્રાનો પહેલો ઉઘાડ છે.

બીજું પરિબળ એ પહાડી પ્રદેશમાં જન્મેલા આ બાળકે બાળપણમાં પ્રકૃતિનાં સૌંદર્યનું આકર્ષક પાન કર્યું છે. પહાડો, વૃક્ષો, આકાશ, ઝરણાંઓ, પક્ષીઓ આ બધાં એમના બાળપણના જ નહીં, સાદ્યંત જીવનના અંશો બની રહ્યા છે. આ છે કવિના જિવાતા જીવનનાં સાથીઓ, એમની સાહિત્યસૃષ્ટિનાં જીવંત પાત્રો. એનાયે સંદર્ભો બદલાતા રહે છે. કવિ આ અનુભવો માટે કહે છે :

“સૌંદર્યો પી ઉરઝરણ ગાશે પછી આપમેળે.”

આ સૌંદર્યોને આકર્ષક પીવાનું અને પછી તેને કલાત્મક રીતે પ્રગટ કરવાનું કામ જીવનભર ચાલ્યું છે પણ એ સૌંદર્યો માત્ર પ્રકૃતિનાં જ નથી રહેતાં. એ સૌંદર્યો માનવજીવનનાં છે, જીવનની કરુણતાનાં છે, ભવ્યતાનાં છે. કવિ એને ઈતિહાસમાંથી વીણે છે, વર્તમાનમાંથી ઝીલે છે, ભાવિમાં કલ્પે છે. આ સૌંદર્યો પી પીને એમનું કવિહૃદય વહેવા માંડે છે. આ છે એમની સૌંદર્યયાત્રાનો બીજો ઉઘાડ.

આ ઉપરાંત કવિ કહે છે તેમ ગામડાના મેળામાંથી એમને ધબકતું જીવન મળ્યું છે. લોકબોલીના શબ્દો, જીવનના વિવિધ પ્રસંગોએ ગવાતાં ગીતો મળ્યાં, એનો ઢાળ અને લય મળ્યા. એ લય અને રંગોએ એમના ચિત્તમાં કેટકેટલાં ચિત્રો રચ્યાં, સંગીત રેલાવ્યું, લય ઉઘાડ્યા પણ આ માણસ એને વળગી રહેતા નથી. કવિતામાં એ પોતીકો લય સર્જે છે જે સામાન્ય રીતે સારા સર્જક સર્જતો જ હોય છે. પણ ઉમાશંકરની વિશેષતા જોકે એ સાહિત્યકલામાં લયની શોધ અને પ્રયોગો કરતા રહ્યા. લય વિશેનું એક સ્પષ્ટ દર્શન પણ એમણે આપ્યું. એટલું જ નહીં પરંતુ જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રે જ્યાં એમણે કામ કર્યું ત્યાં પણ લયમધુર સંવાદી જીવનની સ્થાપના માટે એ પ્રયત્નો કરતા રહ્યા.

ઉમાશંકર લેખે છે “ગામડેથી હું શબ્દ લઈને આવ્યો’તો, એ શબ્દ મને ક્યાં લઈ ગયો !’ ઉમાશંકરની વિકાસની ગતિનું પ્રેરક બળ આ શબ્દ છે. આ શબ્દની સાધના એ એમની સૌંદર્યયાત્રાની ત્રીજી કેડી છે. આ શબ્દ વિશે એમણે એટલું શોધન કર્યું છે કે એ અંગેનું ચિંતન ‘શબ્દની શક્તિ’ નામના એમના ગ્રંથમાં પ્રગટ થયું છે, આ પુસ્તક વિશે કવિ હરીન્દ્ર દવે એમ કહે છે કે ‘શબ્દની શક્તિ’ ઉમાશંકરની આંતરકથા પણ છે.” આમ કવિના આંતરબાહ્ય જીવનને તાણાવાણાની જેમ ગૂંથનારું તત્ત્વ એ શબ્દ છે.

આ શબ્દની સાધના કરતાં કરતાં કવિને શું મળ્યું ? ઉમાશંકરની સૌંદર્યદષ્ટિ એ શબ્દની જે સાધના અને જે રીતે કરી તેને પરિણામે શબ્દના ઉત્તમોત્તમ પ્રયોગો કર્યા પછી સાધનાને અંત કવિને શબ્દમાંથી મૌન મળ્યું. એમની શબ્દની શોધ અંતે મૌનના સૌંદર્યમાં વિરમે છે.

આમ શબ્દ, લય, છંદ વગેરેના સૌંદર્યને કવિ પકડે છે પરંતુ એનાં ઉત્તમ સૌંદર્યો સિદ્ધ કર્યા પછી એ એમાંથી મુક્ત થઈ કંઈક નવું જ દર્શન પામે છે. આ એમનો આંતરિક વિકાસ



છે. જેટલી સહજતાથી એ સૌંદર્યને ઉપાડે છે તેટલી જ સહજતાથી તેનો ત્યાગ કરી નવા પ્રયોગો કરે છે. એટલે જ ઉમાશંકરના સર્જનમાં વહેતા ઝરણાની તાજગી છે. એમની ચેતનાના વિસ્તારને કોઈ નવા જ રૂપનું દર્શન કરવું છે. આ શોધની પ્રક્રિયા છેક ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ સુધી લઈ જાય છે. આ આત્મદર્શનની ઝંખના એ એમની સૌંદર્યયાત્રાની અંતિમ ભૂમિકા છે.

ઉમાશંકર પાસે અસાધારણ બુદ્ધિપ્રતિભા છે અને એવું જ પ્રભાવક પાંડિત્ય છે. ગુજરાતી, બંગાળી, સંસ્કૃત અને યુરોપીય ભાષાના પ્રાચીન અને સાંપ્રત પ્રવાહોના એ અભ્યાસી છે. આ પ્રવાહોનું વિવેચન પણ એમણે કર્યું છે. સાહિત્યેતર ક્ષેત્રમાં પણ જગતનું રાજકારણ, કેળવણી, સંસ્કૃતિ, ચિંતન વગેરે વિષયોમાં એમની મૌલિક વિચારણા નોંધપાત્ર છે. આવા પ્રગાઠ પાંડિત્યથી સભર હોવા છતાં મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે એમની બુદ્ધિપ્રતિભા એમની સૌંદર્યયાત્રામાં અવરોધક બની નથી. પોતાને મળેલ બુદ્ધિનો ઔચિત્યપૂર્ણ ઉપયોગ એમની સૌંદર્યદષ્ટિને કેટલો ઉપકારક બને છે ! એમના ભારતીય સાહિત્ય કે જગતસાહિત્યનાં વિવેચનોમાં પણ ક્યાંય એમનું પાંડિત્ય એમની સર્જકતાને શિથિલ કરતું નથી. એક વિવેચકે આ વાત બહુ સરસ રીતે કરી છે કે “ઉમાશંકરના વિવેચનમાં પણ એ શું જાણે છે તે નહીં પણ એ શું માણે છે તેની આસ્વાદમૂલક અભિવ્યક્તિ જ છે.”

આવી અનેકવિધ દિશાએથી ચાલતી એમની સૌંદર્યયાત્રામાં આ હંસ સમગ્ર વિશ્વમાં વિચરી ક્યાં ક્યાંથી કેવાં કેવાં મોતી ચરે છે અને કેવો સૌંદર્યફાલ લણે છે તે જરા જોઈએ.

સાબરકાંઠા જિલ્લામાં આવેલું બામણા નામનું નાનું એવું ગામ. તેમાં ઊછરીને આવેલો આ કિશોર સોળ-સત્તર વર્ષની ઉંમરે મેટ્રિકની પરીક્ષા આપવા આવે છે અને તેમાં સમગ્ર અમદાવાદમાં પ્રથમ ક્રમે અને સમગ્ર મુંબઈ ઇલાકામાં ત્રીજા ક્રમે ઉત્તીર્ણ થાય છે અને પ્રસિદ્ધ એવી ગુજરાત કોલેજમાં અભ્યાસ માટે દાખલ થાય છે. આવી ઉજ્જવળ કારકિર્દી ધરાવનાર સામાન્ય કિશોરો કરતાં કંઈક જુદો જ છે. કોલેજના બીજા જ વર્ષમાં ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની લડતનો વાયરો ફૂંકાયો અને ઉમાશંકર કોલેજ છોડી સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડાયા. અહીંથી એમનો આંતરિક વૈભવ સ્પષ્ટ રૂપે અનુભવાય છે.

ઘટના અદ્ભૂત છે. વીરમગામની છાવણીમાં સત્યાગ્રહીઓએ ફોર્મ ભરવાનાં હતાં. આ ફોર્મમાં એક કલમ એવા પ્રકારની હતી કે ‘તમે શા માટે લડતમાં જોડાવા માંગો છો ?’ તેના જવાબમાં ઉમાશંકરે લખ્યું, “જીવનનું નિયામક તત્ત્વ પશુબળ નહીં પણ પ્રેમ છે એ આ ધર્મયુદ્ધ દ્વારા સાબિત કરી ભારતવર્ષ પોતાની સ્વતંત્રતાના પાયા ઉપર આંતરરાષ્ટ્રીય સ્નેહસંબંધોની ઇમારત રચે એ સૈનિકજીવનનો પરમ લ્હાવ છે એ સમજણથી.”

આ એક જ વિધાનમાં ઉમાશંકરની કંઈ કેટલીયે સમજણનું દર્શન થાય છે. આટલી નાની ઉંમરમાં સત્યાગ્રહની લડતમાં ઝંપલાવનાર દેશભક્તો અનેક હશે પરંતુ ઉમાશંકરની દષ્ટિ જુઓ.

પોતે લડતમાં શા માટે જોડાય છે ? તેના જવાબમાં દેશની સ્વતંત્રતા માટે મરી ફીટવાના આદેશથી વિશેષ શાંતિમય વાતાવરણ સર્જવાની એક ઇચ્છા છે. વળી પ્રેમનો

એ વિસ્તાર આંતરરાષ્ટ્રીય ભૂમિકા સુધી લઈ જવાનું સ્વપ્ન છે, સ્નેહસંબંધોની ઇમારત રચવાની એક અભિલાષા છે. મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે ત્યાર પછી જીવનપર્યંત ઉમાશંકરે આ જ દષ્ટિએ કામ કર્યું છે. આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદોમાં એમણે પોતાની ઓળખાણ ગુજરાતીમાં લખનાર ભારતીય સાહિત્યકાર તરીકે આપી છે. અને કંઈ-કેટલાયે દેશોમાં ભારતીય સંબંધો વિકસાવ્યા છે.

એક અઢાર-ઓગણીસ વર્ષના યુવકનું ચિત્ત કેટલું સ્વસ્થ, ધીરગંભીર વિચારોથી સભર છે, એની દષ્ટિ કેટલે દૂર સુધી નિહાળી શકે છે ? એની શ્રદ્ધા કેવી દૃઢ છે કે જીવનનું નિયામક તત્ત્વ એ પશુબળ નહીં પણ પ્રેમ છે. બીજું એ કે પોતે જ કરી રહ્યા છે તે માત્ર લડત કે કાન્તિ નથી પણ એક ધર્મયુદ્ધ છે, ત્રીજું એ કે એમનું કાર્યક્ષેત્ર અથવા કાર્યોની અસર સ્વદેશથી વિસ્તરી વૈશ્વિક બને છે અને ચોથું એ કે એ વિધાયક છે. હકારાત્મક અને સર્જનાત્મક છે કેમકે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્નેહસંબંધો વિકસાવવાનું એમનું ધ્યેય છે.

આ વિધાનમાં ઉમાશંકરની સમગ્ર જીવનપ્રવૃત્તિનું બીજ પડેલું છે અથવા કહો કે એમની સમગ્ર જીવનલીલા એ આ વિચારબીજનો જ વિસ્તાર છે. આ ક્ષણથી ઊગતો સૂરજ જેમ ક્ષણે ક્ષણે નવું સૌંદર્ય અને તેજ પાથરે તેમ ઉમાશંકરની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ નિરંતર વિકસતી રહી છે.

પ્રકૃતિમાંથી તેમ માનવજીવનમાંથી સૌંદર્યને વીણતો આ યુવાન એના જેલજીવનનો એક અનુભવ લખે છે.

“સાબરમતી જેલમાં હું સાથીઓથી વિખૂટો પડીને એકથી બીજી બેરેકમાં ખસેડાતો હતો... તેવામાં તારાઓની લગની લાગી અને અતલાન્ત આકાશને તળિયે ભાખોડિયાં ભરવા માંડ્યાં... રોજ સવારે વહેલો ઊઠી દીવાલથી જરીક દૂર – અઢેલ્યા વગર – ટકાર બેસી અંતરનું અતલાંત તળિયું તપાસવા ફાંફાં મારવાની ટેવ એ વખતે કેળવી હતી. એક દિવસે પ્રાતઃકાળે માથા પર જાણે કોઈ અગોચર સ્પર્શ થયો અને એના વેગ નીચે દબાઈને મારું આખું અસ્તિત્વ પૃથ્વીની સપાટી સાથે સમરેખ થઈ ગયું – પૂર્ણ આત્મવિલોપનનો ભાવ ઊભરાઈ રહ્યો. શૂન્યતાનો નહીં, સભરતાનો એ અનુભવ હતો.”

“આ અનુભવની છાયામાં મને એક નાટક સૂઝ્યું. કહેવાની જરૂર નથી કે એ નાટક એ વખતે હું લખી શકું એમ ન હતું. હજી પણ લખી શક્યો નથી. આથી મને એક મોટો ફાયદો એ થયો કે નાટક લખવાની – કવિ થવાની તૈયારી કરતો હોઉં એવો ભાવ જ એ પછીના વરસમાં સતત રહ્યો છે. એ કાવ્યકૃતિ સૂઝી પછી ભલે એ રચાઈ નથી એમાંથી બીજી અનેક નાનીમોટી કૃતિઓ ઉદ્ભવી છે.” લેખક નોંધે છે કે “આ અનુભવ વેળા બ્રહ્માંડની ભૂમિકા પર કાળને પાત્ર કલ્પીને નાટક લખવાની” પોતાને ઇચ્છા થયેલી... નાટકની આ વિરાટ કલ્પના, વિશ્વસમ દર્શનના અનુભવની ઝાંખી એમાંથી જ નિશીથનો નાટ્યાત્મક ઉઘાડ સર્જાયો હશે. ‘નિશીથ’ કાવ્યમાં કવિ લખે છે :

“નિશીથ હે નર્તક રૂદ્રમ્બ”

## સ્વર્ગગનો સોહત હાર કંઠે”

પ્રકૃતિનું કેવું વિરાટ દર્શન ! નરસિંહરાવે વિશ્વશાંતિના ઉઘાડને નાટ્યાત્મક કહ્યો છે એ નાટ્યાત્મકતાનું દર્શન આ કવિએ જેલવાસના એકાંતમાં કર્યું છે. અંતરમુખી ચેતનાનો આ કવિપ્રકૃતિના અને ચિત્તના આકાશમાં પડેલાં સૌંદર્યોને વીણતો જ રહે છે. આ નાટક લખવાની પ્રેરણા પછીથી કવિને એકાંકી અને પદ્યનાટક સુધી લઈ જાય છે. પદ્યનાટકની શોધ એ પણ કવિનું અધૂરું સ્વપ્ન જ રહ્યું છે.

સત્યાગ્રહની લડત - દાંડીકૂચ પછી ૧૯૩૧માં ઉમાશંકર ફરી ગુજરાત કાલેજમાં દાખલ ન થતાં ગાંધીજીએ સ્થાપેલી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં જાય છે. ત્યાં કાકા કાલેલકરનો પ્રભાવ એ ભરપૂર ઝીલે છે. કવિને કાકાસાહેબ જંગમ વિદ્યાપીઠ જેવા લાગે છે. કાલેલકરના સંપર્કથી એ ગાંધીજી, ટાગોરને પામે છે. આ ઉપરાંત કાલેલકરના બહોળા અભ્યાસની અસરથી સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યની દુનિયાનો વિશેષ પરિચય થાય છે. આ ઉપરાંત પ્રવાસસાહિત્યની પ્રેરણા અને દષ્ટિ મળે છે. ગાંધીજીની જીવનદષ્ટિ, ટાગોરની સૌંદર્યદષ્ટિ, જીવનની વૈશ્વિકતા અને વિશ્વની સુંદરતા એ બધું એકરસ થઈને કવિના સાહિત્યમાં વહેતું જોવા મળે છે. વિવેચકોએ કહ્યું છે કે પ્રકૃતિનું મનભર પાન કરી ઉમાશંકરના હૃદયમાં સૂતેલા કાવ્યઝરણને વ્યાપકતાની દિશાએ દોરવાની બહુ મોટી પ્રેરણા કાકાસાહેબ પાસેથી મળી અને ઉમાશંકરે પહેલો જ કાવ્યસંગ્રહ ‘વિશ્વશાંતિ’ પ્રગટ કર્યું. અલબત્ત આ પહેલાં એમણે બ. ક. ઠાકોર અને ન્હાનાલાલની પરંપરાનું કાવ્ય ‘નખી સરોવર પર શરદપૂર્ણિમા’ લખ્યું છે પણ ‘વિશ્વશાંતિ’ એ ઉમાશંકરની મૌલિક પ્રતિભાને પ્રગટ કરતો, એમની સાહિત્યસર્જનની ચેતનાનો પ્રથમ આવિર્ભાવ છે. આ ‘વિશ્વશાંતિ’ એમણે કાકાસાહેબને ઋણસ્વીકાર સાથે અર્પણ કર્યું છે. એ અર્પણ કરતાં કવિ લખે છે -

“અજાણ્યું હૈ આવ્યું ગભરુ ઝરણું કો તવ પદે  
પ્રવાસી, તેં હૃદય જગવી સિંધુ-રટણા.”

કાલેલકરે જગવેલી આ સિન્ધુરટણા કવિની સીમાઓના બંધનને તોડી નાખે છે. એના દર્શનની ક્ષિતિજો વિસ્તરે છે. ‘મંગલ શબ્દ’નો ઉઘાડ તો જુઓ ! કવિ લખે છે :

“ત્યાં દૂરથી મંગલ શબ્દ આવતો  
શતાબ્દીઓના ચિરશાંત ઘુમ્મટો  
ગજાવતો મંગલ મંત્ર આવતો.”

ગાંધીવિચાર કવિની દષ્ટિને વ્યક્તિમાંથી સમષ્ટિના દર્શન સુધી લઈ જાય છે. ‘વિશ્વશાંતિ’માં એ લખે છે :

“વિશાળે જગવિસ્તારે નથી એક જ માનવી,  
પશુ છે, પંખી છે પુષ્પો, વનોની છે વનસ્પતિ.”

એવું માનવાને કારણ નથી કે વિકાસનતી આ યાત્રામાં કવિને બધું અનુકૂળ જ મળ્યું. કવિ જ્યારે વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયા ત્યારે તો સત્યાગ્રહની લડત પૂરજોશમાં ચાલતી હતી.

આથી વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપનનું કામ પ્રમાણમાં શિથિલ હતું પણ ઉમાશંકરની દૃષ્ટિએ શું જોયું ? એમની સૌંદર્યયાત્રામાં એમણે ત્યાંથી શું મેળવ્યું ? પોતાની ડાયરીમાં એ નોંધે છે : “વિદ્યાપીઠમાં ખુલ્લા ઘોડા ઉપર પુસ્તકો જ પુસ્તકો. મનમાં જે આવે તે ઉપાડીને જુવો અને પાછાં મૂકો. પહેલાં તો મારા માન્યામાં ન આવ્યું. માણસનો આટલો વિશ્વાસ થઈ શકે છે તેનો આનંદ થયો.” આવો જ એક બીજો અનુભવ નોંધાયો છે :

“એક રવિવારે ઉમાશંકર વિદ્યાપીઠમાં ગયા. જોયું તો ગાંધીજી હિન્દ સ્વરાજના વર્ગો લેતા હતા. કવિ વર્ગમાં ગયા. ત્યાં એમણે શું જોયું ?” કવિ લખે છે : “અંદર જતાં પહેલાં બારણા પાસે ખૂણામાં એક નાની બાજઠ પર ‘હિન્દ સ્વરાજ’ની ખાદીના પૂંઠાવાળી નકલો મૂકેલી હતી. પાસે પૈસા પડેલા હતા. કોઈ વેચનાર ન હતું. જેને નકલ જોઈએ તે ઉપાડી લે અને કિંમતના પૈસા ત્યાં મૂકી દે. મારા માટે આ નવતર અનુભવ હતો.”

ઉમાશંકરની દૃષ્ટિએ અહીં વૃત્તિનું સૌંદર્ય નિહાળ્યું. આ બન્ને પ્રસંગોમાં એમની સૌંદર્યદૃષ્ટિ તો પ્રગટ થાય જ છે પણ એ ઉપરાંત આ બન્ને પ્રસંગો આપણા શિક્ષણજગતે આજે વિચારવા જેવા છે. કેળવણી પાછળ કરોડો રૂપિયાનો મિથ્યા ખર્ચ કરનાર આપણે વિદ્યાર્થીઓમાં વિશ્વાસ મૂકી એમના માટે ગ્રંથાલય ખુલ્લાં મૂકીએ એ વિચાર સુધ્ધાં આપણે કરી શકતાં નથી. પછી વિદ્યાર્થીના વિકાસની કે વિશ્વાસની શક્યતા જ ક્યાં રહી ?

ઉમાશંકર માત્ર ભાવનાશીલ કવિ નથી. એ પૂરેપૂરા વ્યવહારુ પણ છે એટલે અધૂરો અભ્યાસ પૂરો કરવા એ મુંબઈની કોલેજમાં દાખલ થાય છે. બી.એ.માં અર્થશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસ સાથે અને એમ.એ.માં ગુજરાતી અને સંસ્કૃત સાથે પ્રથમ વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થાય છે. આમ એમની વિદ્યાર્થી-કારકિર્દી હંમેશાં ઉજ્જવળ રહી છે.

જીવનના કડવા-મીઠા અનુભવોમાંથી ક્યારેક વેદના પણ મળી છે. કોઈ પણ સંવેદનશીલ યુવાનને થાય એવા આઘાતો એ પણ પામે છે. પોતાની મુઘ્ધ, સુંદર, કલ્પનાની, ભાવનાની સૃષ્ટિ તેને જીર્ણ ખંડેરોથી ભરેલી દેખાય છે અને એ સંવેદનામાંથી રચાય છે ‘આત્માના ખંડેર.’ ઉમાશંકરના દર્શનમાં આ એક નવો, બદલાયેલો રંગ છે પણ કલાની દૃષ્ટિએ માણવા જેવો છે કેમકે એમાં અનુભૂતિની સચ્ચાઈનો રણકો છે. કલાનું સૌંદર્ય છે. પોતાના વ્યક્તિગત જીવનમાં અનુભવેલ સંઘર્ષ ‘બળતાં પાણી’ નામના સોનેટમાં કલાત્મક અભિવ્યક્તિ પામ્યો છે. ડુંગરમાં દવ લાગ્યો છે. તેમાંથી દોડતાં ઝરણાંને પોતાની આસપાસની સૃષ્ટિ સળગતી દેખાય છે, એને ઠારી નાખવા ઝરણું આતુર છે, ત્યાં દૂરથી સમુદ્રનો અવાજ સંભળાય છે કે તમે કોઈ એકલા એ આગ નહીં બુઝાવી શકો. માટે અહીં આવો. બધાં ભેગાં થઈ વરસાદ રૂપે વરસો તો દવ ઠરશે. આ સાદ સાંભળી ઝરણાઓ સમુદ્ર તરફ દોડે છે. આ આખાયે પ્રતીકમાં સ્વાતંત્ર્યની લડત – આસપાસના દેશવાસી, કુટુંબીજનો વગેરે અને દીનદુખિયાનું દર્શન, એ બધાંને બચાવી લેવાની તીવ્ર ઝંખના ગાંધીજીની દેશવ્યાપી સત્યાગ્રહમાં જોડાવા માટેની હાકલ, અભ્યાસ, નોકરી, ઘરબાર છોડી યુવાનોનું ગાંધીજીનો સાદ સુણી આંદોલનમાં ઝંપલાવવું, યુદ્ધનું લંબાવું – એ સંજોગોમાં

પેલા યુવાનની અધીરતા કેવી હોય ? પોતાનાં સગાંવહાલાં સહુ કોઈ ખતમ થઈ જાય ત્યાં સુધી ? આવી મૂંઝવણ અનુભવતા યુવકની મનોદશાનું હૃદયવેધક દર્શન છેલ્લી પંક્તિમાં થાય છે. કવિ જાણે વિચારસ નાખે છે, ગાંધીજીની હાકલ સાંભળી નીકળી તો પડ્યા છીએ દેશ અને દુનિયાનાં દુઃખો દૂર કરવા, કદાચ થશે પણ... પણ ક્યારે ? કવિનો ઉદ્દગાર કેવો તો વેધક છે !

“અરે ! એ તે ક્યારે ? ખતમ સહુ થઈ જાય પછીથી ?” સત્યાગ્રહી યુવાનના આંતર મનને સમજવા આ એક સોનેટ પૂરતું છે.

સામ્યવાદી વિચારસરણીના પ્રભાવ નીચે લખાયેલું કાવ્ય ‘જઠરાગ્નિ’ નાટ્યાત્મક અને કલાત્મક અભિવ્યક્તિ પામ્યું છે :

“રયો રયો ગગનચુંબી શિખરો,  
રયો હજી મહેલ, રયો મિનારા.”

જિવાતા જીવનના જાણે સહજ ઉદ્દગારો જ છે. કવિ કેવા આકોશથી, તિરસ્કારથી, વેદનાથી ધનવાનોને કહે છે ? તેમાં કટાક્ષ પણ છે પરંતુ કાવ્યને અંતે તો કવિનું બ્રહ્મતેજ જાણે અભિશાપ બનીને ઊતરે છે.

“દરિદ્રની એ ઉપહાસલીલા,  
સંકેલવા કોટિક જીભ ફેલતો,  
ભૂખ્યાં જનોનો જઠરાગ્નિ જાગશે;  
ખંડેરની ભસ્મકણી ન લાધશે.”

વિવેચકો કહે છે જાણે તર્જની દેખાડી કવિ ચેતવી રહ્યા છે. ઉમાશંકરની કવિતામાં અવારનવાર પ્રગટતી નાટ્યાત્મકતાનો આ ઉત્તમ નમૂનો છે.

ઉમાશંકર મુખ્યત્વે કવિ છે. ઈ. સ. ૧૯૩૧માં ‘વિશ્વશાંતિ’થી માંડીને છેક ‘સપ્તપદી’ સુધી આઠ કાવ્યસંગ્રહો અને પ્રાચીના તથા ‘મહાપ્રસ્થાન’ એ સંવાદકાવ્યો દરેકમાં સર્જકની વિવિધ છટાનાં દર્શન થાય છે. ‘આત્માના ખંડેર’ એ વેદનાજનિત સંઘર્ષનાં સોનેટો છે તો ઉમાશંકરનાં ગીતો એની અનુભૂતિની તાજગી, જીવનનો મધુર મસ્તીભર્યો સંસ્પર્શ અને લયહિલોળથી છલકાતાં ઉત્તમ કલાનાં સર્જનો છે. અલબત્ત એમાં પણ કવિની સંસ્કારસરવાણી અવનવા રૂપે દેખાય છે.

“ભોમિયા વિનાના મારે ભમવાતા ડુંગરો.”

એ એમનું અત્યંત લોકપ્રિય અને પ્રશંસા પામેલું ગીત છે. લોકજીભે રમતા આ ગીતમાં પણ ગાંધીવિચાર કેવો સંકેલાઈને વ્યક્ત થયો છે. કવિ કહે છે :

“જોવીતી કંદરા ને જોવી તી કોતરો  
રોતાં ઝરણાંની આંખ લોવી હતી.”

ગુજરાત વિશેનાં સુંદર ગીતો આપણને નર્મદ, ખબરદાર અને ન્હાનાલાલે આપ્યાં છે. ત્યાર પછી ઉમાશંકર ગુજરાત વિશે કેવું સુંદર ગીત આપે છે !

“ગુજરાત મોરી મોરી રે  
મળતાં મળી ગઈ મોંઘેરી ગુજરાત  
ગુજરાત મોરી મોરી રે.”

આ કાવ્યમાં પછી આગળ કવિ લખે છે : “ગાંધીજીની ગુજરાત કપરી જીવવી” – કેટલું માર્મિક કવિનું સૂચન છે ! ગાંધીએ આપેલા આદર્શોને જીવવા સહેલા નથી. એ આંતરશુદ્ધિ અને તપ માગી લે એવી વસ્તુ છે. આપણે ગાંધીએ આપેલ એ આદર્શોને જીવવી શક્યા નથી. કવિવાણી સાચી પડી છે.

આવાં લયમધુર ગીતોનો લય એમને પુરોગામી કવિઓ પાસેથી વારસામાં મળ્યો છે તેમ ગામડામાંથી, મેળામાંથી ગવાતાં લોકગીતોમાંથી એ લયને પામ્યા છે. પણ એ પ્રયોજીને એના વિશેનું વિવેચન લખતાં એ કહે છે : “મને મેળાઓ, ઉત્સવો પાસેથી ગીતલય મળ્યા પણ દરેક સર્જકે પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે લય ખીલવવાના રહે છે. નવચેતના, નવોલય જેમ પ્રચલિત ઢાળમાં પુરાઈ રહેવું એ આત્મઘાતક છે તેમ પોતે ખીલવેલા કશાકંતુ પુનરાવર્તનકાર્ય કરવું એ પણ આત્મઘાતક.” આવી અદ્ભુત સભાનતાથી ઉમાશંકર એ લયના બંધનમાંથી પણ મુક્ત થાય છે. બાકી એમણે ગુજરાતને સર્વાંગસુંદર ગીતો આપ્યાં છે. “માનવીનાં હૈયાંને નંદવામાં વાર શી.” “પાનખર”, “ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાં ના જડ્યું”, “મારા પાલવને છેડલે રમતા કે વાયરા વાયા વસંતના”, “હોડીને દૂર શું નજીક શું ?” આ ઉપરાંત ઉમાશંકરમાં ભાગ્યે જ દેખાતું પ્રણયની મસ્તીનું તત્ત્વ સુંદર રીતે પ્રકટ કરતું “છેડલો ઊડે પવનમાં” છે. આવાં નાખશિખ સુંદર ગીતો આપ્યા પછી એને છોડીને એમની સૌંદર્યદષ્ટિ નવાં સૌંદર્યનાં શિખરો શોધે છે.

ઉમાશંકર સાહિત્યનાં જે કોઈ પાસાં જેને પકડે છે તેને ઉત્તમ રીતે સિદ્ધ કરી કશુંક પોતીકું છોડી જાય છે. દા.ત. ઉમાશંકરે કવિતા લખવાની શરૂઆત સોનેટથી કરી હતી પણ સોનેટના સ્વરૂપને પણ ઉત્તમ રીતે સિદ્ધ કરીને એમણે છોડી દીધું. કવિની મૌલિક પ્રતિભા અને સંસ્કારવિશેષને પ્રકટ કરતું એક જ દષ્ટાંત જોઈએ.

“સાખી મેં કલ્પી’તી પ્રથમ કવિતાના ઉદયશી” ત્યાંથી શરૂ થતું મુગ્ધ પ્રલયનું સોનેટ એના અંતિમ ચરણમાં જીવનની કઈ સમજણ અને સંસ્કારથી વિચારની ચમત્કૃતિ સર્જે છે ! એ લખે છે :

“મળી ત્યારે જાણ્યું, મનુજ મુજ શી, પૂર્ણ પણ ના  
પરંતુ કલ્યાથી મધુરતર હૈયાની રચના.”

પ્રણયકાવ્યોમાં પણ એમનો સંયમ એમને પ્રકૃતિની મસ્તીમાંથી સંસ્કૃતિની ભૂમિકાએ લઈ જાય છે.

સોનેટ એ એ યુગના મોટાભાગના કવિઓની જેમ ઉમાશંકરનું પણ અત્યંત પ્રિય કાવ્યસ્વરૂપ છે. ઉમાશંકરે જે જે સાહિત્યસ્વરૂપો રચ્યાં તે અંશેનું વિવેચન પણ સમર્થ રીતે રચ્યું એ ઘટના મહત્ત્વની છે. સોનેટ વિશે એમનાં વિધાનો જોઈએ. સોનેટ વિશે એ

કહે છે :

“સોનેટ એ કવિતાકલાની કલગી છે.” એથી આગળ જઈએ ત્યાં સુધી લખે છે કે એક જ પૂર્ણ કલાન્વિત સોનેટ પોતાની પાછળ મૂકી જનાર કવિ-મહાકવિઓની જોડાજોડ આસન મેળવવાને હકદાર લેખાશે.” આટલી પ્રશંસા કર્યા પછી પણ પોતાની પ્રતિભાને સોનેટ એ અત્યંત અનુકૂળ કાવ્યપ્રકાર ઢોવા છતાં તેના વિવિધ પ્રયોગો કર્યા પછી એ સોનેટને પણ વળગી રહેતા નથી.

જેમ સોનેટનું તેમ એકાંકીનું સાહિત્યસ્વરૂપ પણ એમણે સુંદર રીતે ખેડી આપ્યું છે. ‘સાપના ભારા’ અને ‘શહીદ’ એ બે એકાંકીસંગ્રહોએ કવિને નાટ્યકલાના ક્ષેત્રે પણ સારી નામના અપાવી. સાહિત્યકલા અને રંગભૂમિ બન્ને દષ્ટિએ સફળ નીવડેલાં એકાંકી લખ્યા પછી એ એને પણ છોડી દે છે.

“સાપના ભારા” સંગ્રહનાં એકાંકીઓમાં જીવનની વાસ્તવિકતા, વિષમતાઓનું, આપણા ગામડાના જીવનનું, તેના સામાજિક પ્રશ્નોનું, ગ્રામીણ ભાષાનું, તળપદી લોકબોલીને પ્રકટ કરતું, કલાના અનેક અંશોથી સમૃદ્ધ નિરૂપણ છે. ઉમાશંકરના એ એકાંકીથી પ્રભાવિત થયેલા વાલજીભાઈ દેસાઈએ તો કવિને એમ પણ કહેલું કે “ગુજરાતમાં કાવ્યો લખનારા તો છે પણ ‘સાપના ભારા’ જેવાં નાટક તો તું જ લખી શકે. તું તે લખ.” આમ છતાં ઉમાશંકરની આસક્તિ એમાં રહી નથી. નથી એ એકાંકીના સ્વરૂપને વળગી રહેવા કે નથી વાસ્તવવાદી નિરૂપણને. એ એકાંકીના સ્વરૂપને પણ ત્યજે છે કશાક વિશેષની શોધ માટે. એ વિશેષ એટલે પદનાટક. સર્જનાત્મક સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોને સિદ્ધ કર્યા પછી ઉમાશંકર જીવનના અંત સુધી બે શોધ કરતા જ રહ્યા છે. એક કવિતાની અને બીજી પદનાટકની.

ઉમાશંકરે ખેડેલાં સાહિત્યસ્વરૂપોની સાથે સાથે તે તે સ્વરૂપવિષયક વિવેચન કર્યું છે તે પણ એમની વિશિષ્ટ દષ્ટિનો પરિચય આપે છે. વિવેચન અને સર્જન બન્ને દષ્ટિએ એ આસ્વાદ્ય હોય છે. દા.ત. પદનાટક વિશે લખતાં એ લખે છે :

“આયુષ્ય અને અનુભવની અમુક કક્ષાએ પહોંચ્યા પછી કલાકારને જો અંગત સંવેદનોને આત્મલક્ષી કવિતા રૂપે રજૂ કરવાં બહુ ગમે નહીં, ફાવે નહીં અને એ પરલક્ષી પ્રકારો તરફ વળે એ સ્વાભાવિક છે. આપણામાંથી જેની કાવ્યાનુભૂતિ ઉત્કટ અને સભર હશે તેમને મોડાંવહેલાં પણ નાટક તરફ ઢળ્યા વગર ચેન પડવાનું નથી અને એ પરિસ્થિતિમાં જ ભવિષ્યના પદનાટક માટેની આશા છે. ભવિષ્યની ગુજરાતી કવિતાની આશા છે.” આમ ઉમાશંકરની પદનાટકની દિશા તરફનો અભિગમ એ સ્વમાંથી સમષ્ટિમાં વિસ્તરવાની અનુભૂતિનો ઘોતક છે. અલબત્ત ઉમાશંકરની પદનાટકની શોધમાં એમનો અભિગમ પશ્ચિમના કવિ ટી. એસ. એલિયટના જેવો જ છે. એમના પર એલિયટના પદનાટકનો સીધો પ્રભાવ છે એટલે ઉમાશંકર પણ એલિયટના જેવો જ અભિપ્રાય ધરાવે છે કે જો આપણે

કશુંક સ્થાયી કે સાર્વત્રિકને પામવું હોય તો પદ્યમાં અભિવ્યક્ત કરવા મથવું જોઈએ. ઉમાશંકરની સૌંદર્યયાત્રા એ સ્થાયી અને સાર્વત્રિકને પામવા માટેની છે. પોતાની કૃતિને એ પ્રયોગ રૂપે જ વર્ણવે છે. મહાપ્રસ્થાનમાં એ લખે છે : “રંગભૂમિ માટેનું પદ્ય વિકસાવવાની દિશામાં લેખકના પ્રયોગો મહાપ્રસ્થાનમાં આગળ ડગવું ભરે છે.” કવિનો પોતા વિશેનો આ અભિપ્રાય પણ કેટલો તટસ્થ છે ! જે તે સમયના સમર્થ વિવેચકોનો પણ છે.

ઉમાશંકર ભલે પદ્યનાટકનું સ્વરૂપ સિદ્ધ કરી શક્યા નથી. ‘પ્રાચીના’ એ માત્ર સંવાદકાવ્યો છે એમ કહેવાયું છે. રા. વિ. પાઠક જેવા સમર્થ વિવેચકોએ પણ તેને સંવાદકાવ્ય તરીકે ઓળખાવ્યાં છે અને ‘મહાપ્રસ્થાન’માં પણ ‘મંથરા’ સિવાયની કોઈ પણ કૃતિ એ નાટકની કક્ષાએ પહોંચી નથી પણ કવિની એ શોધયાત્રા દાદ માગીલે એવી છે. વિવેચકોએ કહ્યું છે કે “રંગભૂમિ માટેનું પદ્ય વિકસાવવાની દિશામાં લેખકના પ્રયોગો ‘મહાપ્રસ્થાન’માં આગળ ડગવું ભરે છે.” પદ્યનાટક એ આપણી ગુજરાતી કે સંસ્કૃત પરંપરામાં નથી. આપણે ત્યાં ગદ્યપદ્યના મિશ્રણવાળાં સંસ્કૃત નાટકો અને પછી ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલી લાંબી પરંપરા પછી પણ વિવેચકો કહે છે કે ચંદ્રવદન મહેતા સિવાય કોઈ નાટકકાર નાટકની ભાષા સિદ્ધ કરી શક્યું નથી. ત્યારે એ દિશામાં નવી જ કેડી કંડારવાનું કામ કરી ઉમાશંકરે ભવિષ્યના સર્જકો માટે દિશા ખોલી આપી છે. કવિતાના ત્રીજા અવાજની શોધમાં નીકળેલા કવિ ભલે એ સ્વરૂપ સિદ્ધ ન કરી શક્યા પણ એમની વિવેચનદષ્ટિ અને કવિકલ્પના, એના સ્વરૂપની સ્પષ્ટ કલ્પના એમણે કરી છે. એ કહે છે કે ‘પદ્યનાટકમાં છંદનું નહીં, લયનું મહત્ત્વ છે.’ આ લયની શોધ કવિ અંત સુધી કરતા રહ્યા છે. એમાં એને આનંદ છે. બાકી પોતાની આ અપૂર્ણ નીવડેલી કૃતિઓ વિશે પણ એ કેવો સ્પષ્ટ અને તટસ્થ અભિપ્રાય આપે છે. વિવેચકોએ એક પ્રસંગ નોંધ્યો છે : “એક વખત જયંતિ દલાલે ઉમાશંકરને પ્રશ્ન કર્યો કે ‘તમે પ્રાચીના’ અને ‘મહાપ્રસ્થાન’ને નાટક ન કહેતાં કાવ્ય કેમ કહ્યું ?’ ઉમાશંકરે જવાબ આપ્યો “નથી માટે.” આ જવાબમાં એમની વિવેચકની સજ્જતાનો રણકો છે. એ પદ્યનાટક ભલે ન બન્યા, એમનું દર્શન અને અભિવ્યક્તિ સાહિત્ય અને જીવનકલાની કઈ ભૂમિકાએ આપણને લઈ જાય છે એનું મૂલ્ય ઓછું નથી. પદ્યનાટક સિવાય પણ કવિ સાથેના સંવાદો અને પ્રસંગો એમના દર્શનનો પરિચય કરાવે છે. તેનાં કેટલાંક પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતો લઈએ.

“એક વખત ઉમાશંકરને કોઈએ કહેલું કે તમે રૈટિયો શું કામ કાંતો છો ? તમે તો કવિતા સરસ લખો છો. તો પછી કવિતા જ લખતા હો તો ? ઉમાશંકરે જવાબ આપ્યો. “હું બન્ને સાથે કાંતું છું.” સૂતર અને કવિતા બન્ને સાથે કાંતનાર આ સાધકે સૂતરના તાર કેટલા ઝીણા કાંત્યા તે તો ખબર નથી પણ ગાંધીવિચારના, માનવતાના વિકાસના, મનુષ્યના ભાવસૌંદર્યના, મનુષ્યનાં સૂક્ષ્મતમ સંવેદનોના ઝીણામાં ઝીણા તાર એમની કવિતામાંથી નીકળ્યા છે. કવિતાને મૂલવવાના માપદંડમાં આનું મૂલ્ય ઓછું નથી. એમનાં પદ્યનાટકોમાં આ તત્ત્વનાં ઉત્તમ દૃષ્ટાંતો છે.



‘કર્ણકૃષ્ણસંવાદ’એ પ્રાચીનાની કૃતિ છે. તેમાં કૃષ્ણ કર્ણને મહાભારતના યુદ્ધ પહેલાં એ પાંડવોનો જયેષ્ઠ ભ્રાતા છે તેમ કહી પાંડવ પક્ષે આવવા સમજાવવા જાય છે ત્યારે કર્ણના મુખમાં જે સંવાદ મૂક્યો છે તે સંવાદ કર્ણ અને યુધિષ્ઠિરનાં પાત્રોને કેવાં ઉજ્જવળ અને પારદર્શક રૂપે પ્રકટ કરે છે ! કર્ણ કૃષ્ણને કહે છે કે તમે આ વાત મને ભલે કરી પણ યુધિષ્ઠિરને કરશો નહીં કેમકે એને જો ખબર પડશે કે હું તેનો મોટો ભાઈ છું તો એ ધર્મરાજ યુદ્ધમાં જીતેલું રાજ્ય ક્ષણ પણ સ્વીકારશે નહીં અને મને જ સોંપી દેશે અને હું તો મારી મિત્રતાને વફાદાર રહીને એ રાજ્ય દુર્યોધનને જ આપી દઈશ. તે યોગ્ય નહીં થાય...

આવું જ બીજું માનવચિત્તના વિકાસની પરકાષ્ટા દર્શાવતું આલેખન ‘મહાપ્રસ્થાન’માં ‘યુધિષ્ઠિર’ કાવ્યમાં છે. હિમાળો ગાળવા ગયેલા પાંડવોમાંથી છેલ્લે બચેલા યુધિષ્ઠિર અને ધર્મરાજ વચ્ચે કોને સ્વર્ગ મળે અને કોને નરક મળે તેનો સંવાદ થાય છે તે સાંભળતાં જ યુધિષ્ઠિરના સંવાદમાંથી પ્રગટ થતી માનવતાની ભૂમિકા તો જુઓ ! એ કહે છે :

“પરંતુ હવે, ઋષિવર, નરક છે  
એ વાત જ પૂરતી છે સ્વાદ મારો સદા માટે  
સ્વર્ગનો ઉડાડી દેવા..”

પોતે કે પોતાના સ્વજનો માટે નહીં પરંતુ દુનિયામાં કોઈ પણ જીવને માટે નરક જેવી પીડા આપનારી કોઈ જગ્યા છે એ વાત જ આ ધર્મપુરુષને સ્વર્ગમાં સુખનો આનંદ માણવા દેતી નથી. વ્યક્તિ માટેની નહીં, સમષ્ટિના કલ્યાણ માટેની ઝંખના એ યુધિષ્ઠિરનું અને આપણા કવિનું દર્શન છે. ગાંધીજી કહે છે, “મારે પ્રાણીમાત્ર સાથે અભેદભાવ અનુભવવો છે.” એ મહામાર્ગના આ પ્રવાસીઓ છે.

ઉમાશંકરની સૌંદર્યદષ્ટિ ક્યાં ક્યાં પહોંચી છે ? વિશ્વસાહિત્યનો અભ્યાસ કરતાં પોતાને જે સૌંદર્યઅનુભવ થયો એ એમણે અનુવાદો અને વિવેચનોમાં આસ્વાદમૂલક રૂપે રજૂ કર્યો. વાલ્મિકી અને વ્યાસના રામાયણ મહાભારત, કાલિદાસ અને ભવભૂતિનાં નાટકો આસ્વાદ્ય છે. વળી શાકુન્તલ અને ઉત્તરરામચરિતનો તો કવિએ સમશ્લોકી સુંદર અનુવાદ કર્યો છે. આ ઉપરાંત ‘ગૂલે પોલાંડ’ એ ઉમાશંકરે કરેલું બિનઅંગ્રેજી યુરોપીય કૃતિનું ભાષાંતર છે. આ સોનેટસંગ્રહના ભાષાંતરમાં સાથે સોનેટ વિશેનો નિબંધ પણ છે. એ જ રીતે મહાભારતમાંથી પદનાટકોનું વસ્તુ લીધું અને મહાભારત વિશે વિવેચન પણ લખ્યું. એવું જ ટાગોરના સાહિત્ય વિશે પણ બન્યું છે. જે વિષય પર સર્જન કે અનુવાદ કરે છે તેનું એવું જ સમર્થ અને આસ્વાદમૂલક વિવેચન પણ આપે છે.

ઉમાશંકરની કવિતા ગાંધીયુગનાં મૂલ્યોને પ્રગટ કરે છે અને પછી યુગીન તત્ત્વોને છોડીને શાશ્વતની શોધમાં નીકળી પડે છે. એમની આ વિકાસયાત્રામાં ‘વિશ્વશાંતિ’થી માંડીને ઈશાવાસ્ય સુધીની એમની સર્જનપ્રવૃત્તિમાં અને વીરમગામના સત્યાગ્રહની છાવણીથી માંડીને ભારતની રાજ્યસભાના સભ્ય તરીકે કટોકટી વેળા ઇન્દિરાજી સામે નિર્ભયતાથી છતાં પૂરી અહિંસક રીતે જે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સત્ય પ્રગટ કરેલું એ સમગ્ર પ્રવૃત્તિમાં નિતાંત

ગાંધીતેજ અનુભવાય છે.

ઉમાશંકરની આ બહુવિધ પ્રવૃત્તિથી કદાચ એમનું સાહિત્યસર્જન ઓછું થયું હશે પણ એમને એનો રંજ નથી. એ કહે છે કે એવી પ્રવૃત્તિઓ પોતાને સર્જનકાર્યથી વિરોધી લાગી નથી. પછી લખે છે કે “મારે માટે એ બાબતમાં પસંદગીને અવકાશ જ નથી.” આ અખંડ જીવનની ઉપાસના એ પણ ગાંધીપ્રભાવનું જ અનુસંધાન છે. ઉમાશંકરનો આનંદ આ ક્રિયાઓ કરવામાં જ છે. સાધનામાં છે, સિદ્ધિમાં નહીં. એ લખે છે :

“સંપૂર્ણતા હુંથી પરી રહો સદા  
આનંદ માગું હું અપૂર્ણતાનો  
દમે દમે કંઈક થવા મથી રહું  
મથામણોની ન મણા હજો મને.”

આ આખીયે જીવનની સૌંદર્યયાત્રામાં મૂળમાં પડેલી અદમ્ય ઝંખના કહો, સ્વપ્ન કહો કે અભીપ્સા કહો એ તો

“વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી  
માથે ધરી ધૂળ વસુંધરાની”

વ્યક્તિ મટવું એટલે અશોષ નમ્રતા. ગાંધીજી કહે છે “સત્યના ઉપાસકે તો રજકણ કરતાંયે નમ્ર બનવું પડે.” એ નમ્રતાનતાં બીજ કવિએ અભ્યાસકાળ દરમિયાન લખેલી ડાયરીમાં દેખાય છે અને એનો વિકાસ એનાં સર્જન, વિવેચન અને સાહિત્યેતર કાર્યોમાં દેખાય છે. એમની સાધનાની શરૂઆત શબ્દથી થઈ હતી. ઉપાસનાને અંતે એ શબ્દને કઈ ભૂમિકાએ લઈ જાય છે ? એ લખે છે :

“નામ મારું ભાષામાં ઓગળી ગયું છે.”

શબ્દનું કાર્ય અને અર્થઘટ્ટાયા બદલાતાં રહે છે. શબ્દની ઉપાસનાનું પરિણામ કેવું ?

“શબ્દને ખોલીને જોયું  
મળ્યું મૌન.”

કવિની શોધ એને વિરાટ પ્રણયની શોધમાં લઈ જાય છે ત્યાં કવિ પ્રણય અને કવિતાને અનુભૂતિની કઈ સૂક્ષ્મતાએ લઈ જાય છે ? એ લખે છે :

“રહો તુ ચાહવા જેવી, હુંથી કે અન્ય કોઈથી  
એટલી ઉદ્ભવી તું ને ચાહતાં ચાહતાં જ ઝંખના.”

એક કરુણમધુર શબ્દચિત્ર અને મૃત્યુ વિશેનું ચિંતન કાવ્યમાં નિરૂપતાં કવિ લખે છે :

“મારા બારણા સામે એક વૃક્ષ સુકાઈ રહ્યું છે  
હું ચિત્રકાર નથી તેનો અફસોસ મને આટલો કદી ન હતો.  
નર્ચુ રેખાઓનું માળખું છે એ....

અને પછી તો કવિ શાખાબાહુઓ વચ્ચે મૃત્યુફળને છાતીસરસું ઝાલી રાખતા વર્ણનમાં

મૃત્યુની ફળ રૂપે પૃથ્વી દર્શાવીને સૌંદર્યદર્શનની કઈ ભૂમિકા સર્જે છે.

પરંપરામાંથી પાંગરેલો આ કવિ આધુનિક યુગની સંવેદનાને પણ ઝીલે છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીની નિરાશા, હતાશા, વ્યર્થતા અને પણ સ્પર્શે છે અને કવિ લખે છે :

“છિન્નભિન્ન છું

નિશ્છંદ કવિતામાં ધબકવા કરતા લય સમો

માનવજાતિના જીવન પર ઊપસવા મથતી ભાત જેવો.”

“દિનરાત રાતદિન ખિન્ન છું

એક કેન્દ્ર થવા મથી રહેલ કિલ્લન છું

ધબક ધબકમાં ઊડી રહેલ છિન્નભિન્ન છું.”

સુન્દરમૂના અભિપ્રાય મુજબ આ અનુભૂતિમાં પણ વિશ્વમાનવ બનવાની ઝંખનાનું જ સાતત્ય છે.

ઉમાશંકરની વિવિધ રૂપે પાંગરેલી આ સૌંદર્યયાત્રા છેલ્લા કાવ્યસંગ્રહ ‘સપ્તપદી’માં પૂર્ણત્વના અનુભવની વાત કરે છે તેમાં ફરી એક નવો ઉઘાડ છે.

પણ કવિની સમગ્ર જીવનયાત્રાનો નિચોડ તો ‘ગયાં વર્ષો’, ‘રહ્યાં વર્ષો’ એ સોનેટમાં કવિએ આપી દીધો છે. જીવનયાત્રાનું સરવૈયું કાઢતાં કવિ લખે છે :

“ગયાં વર્ષો તે તો ખબર ન રહી કેમ જ ગયાં !

ગયાં સ્વપ્નોલ્લાસે, મૃદુ કરુણ હાસે વિરમિયાં”

અને પછી રહ્યાં વર્ષો એમાં એમની અભીપ્સા, એમની જીવનસૌંદર્યની ઝંખના ક્યાં પહોંચે છે ? કવિ લખે છે :

“બધો પી આકંઠ પ્રણય ભુવનોને કહીશ હું

મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું.”

આ અમૃતતત્ત્વની પ્રાપ્તિનો અનુભવ એ જ એમની જીવનયાત્રા, સૌંદર્યયાત્રાની ફલશ્રુતિ. એ પરિતોષની અનુભૂતિને શબ્દમાં ઉતારનાર સર્જકને શતાબ્દી વંદના.

### નોંધ

સંજોગોવશાત્ આ અંકમાં ‘સાહિત્યવૃત્ત’

વિભાગ છાપી શકાયો નથી.

## લેખન-ઇબારતનો આલેખ | હિમાંશી શેલત

[મોહનલાલ પટેલની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ : સંપાદન : મોહનલાલ પટેલ, શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ-૧, પ્ર.આ. ૨૦૧૧, પૃ. ૧૭૫, કિં. રૂ. ૧૨૫/-]

વાર્તાકાર શ્રી મોહનલાલ પટેલે ૧૯૫૪થી ૨૦૧૧ સુધીના દસેક વાર્તાસંગ્રહોમાંથી ચોવીસ વાર્તાઓ પસંદ કરી પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં મૂકી છે. પરંપરાગત અને પ્રયોગશીલ – બંને પ્રકારના વાર્તાલેખનનું આકર્ષણ અનુભવતા આ વાર્તાકારે મોટે ભાગે પરંપરાગત રીતિ સ્વીકારી હોવાનું આ ચયન પરથી સમજાય છે. ‘બ્લાઇન્ડ વર્મ’ કે ‘કબર, કાગડો અને શયનખંડ’ જેવી વાર્તાઓમાં આધુનિક પ્રતીકોનો વિનિયોગ ધ્યાન ખેંચે છે છતાં જે આસાએશ લેખકના પરંપરાગત કથનમાં પમાય છે, તે આધુનિકતા કે પ્રયોગશીલતાનો સ્પર્શ ધરાવતી વાર્તાઓમાં નથી. સંગ્રહની મોટા ભાગની રચનાઓમાં વાર્તાકારનો જીવનલક્ષી અભિગમ અને મૂલ્યો માટેનો આદર વ્યક્ત થાય છે, તો સંકુલ માનવમનનાં રહસ્યોને તાગવાનો પ્રયાસ ‘ઇલમ’ અને ‘એમના સોનેરી દિવસો’ જેવી વાર્તાઓમાં જણાય છે. કથાવસ્તુને અનુરૂપ કથનરીતિનું શોધન વાર્તાકારની નિષ્ઠા સ્પષ્ટ કરે છે. ભાવક સાથે સીધી ગોઠડી માંડતી વાર્તા ‘બ્રોકેટ’, વાતાવરણની અસરકારતાનો સૂચક ઉપયોગ કરતી ‘ખેપ’, સંવાદો દ્વારા જીવનની વિષમતા ઉપસાવતી ‘અસ્થિવિસર્જન’ કે ‘મકરગ્રાહ’ ઉચિત અભિવ્યક્તિ માટેની વાર્તાકારની મથામણનાં ઉદાહરણ છે.

સંચયની બે સ્મરણીય વાર્તાઓને વિગતે અવલોકવાથી શ્રી મોહનલાલ પટેલની વાર્તાકાર તરીકેની વિશેષતાઓ જાણી શકાય. ‘એમના સોનેરી દિવસો’ એક સંકુલ અને સંતર્પક વાર્તા છે. દામોદર અને ઊર્મિલાના લગ્નજીવનનું એક પૃષ્ઠ વાર્તાકારે ભાવક સામે ખુલ્લું મૂક્યું છે. ઘરથી દૂર નોકરી કરતો દામોદર દોઢ-બે મહિને ઘેર આવી શકે છે, અને તેથી પત્ની સાથે મળતી ક્ષણો મૂલ્યવાન છે. એક રાતે માંડ રજા મેળવી દામોદર ઘેર આવે છે. વરસાદી હવાનો ઉન્માદ એને પત્ની પાસે દોડી જવા અધીર બનાવે છે. પણ ખેંચ અને અભાવમાં તવાયેલી ઊર્મિલા દામોદરના ઉમળકાનો પ્રતિસાદ આપવામાં પાછી પડે છે. ઘરખર્ચની નક્કર અને શુષ્ક બાબતોએ ઊર્મિલાની રસિકતાને લગભગ કચડી નાખી છે. કોઈ પ્રેમભર્યા વાર્તાલાપને ઠેકાણે ‘આ વખતે કેટલા બચ્યા છે ?’ જેવો કઠોર પ્રશ્ન પૂછીને એ દામોદરના ઉત્સાહ પર ઠંડું પાણી રેડી દે છે. પછીની ચર્ચા આવકજાવકની આસપાસ આંટાફેરા મારતી રહે છે. દામોદર મનોમન પત્નીને ભાંડતો પડ્યો રહે છે. પતિ-પત્નીનો મૂળભૂત સ્વભાવ અને આર્થિક ખેંચની કારમી દશા જે અંતરાય સર્જે છે એને વળોટવા બંનેનાં સ્નેહ અને સમજ જાણે ઓછાં પડે છે. પતિને ખર્ચ માટે ટોકવાની આદત ઊર્મિલા નથી છોડી શકતી, અને આ વિશે માહું લગાડી

બેસવાની વૃત્તિ દામોદરથી નથી છૂટતી. બંનેનો સ્નેહભાવ વિકરાળ વાસ્તવિકતા સામે કેવી રીતે થાકી-હારી જાય છે એનું અત્યંત માર્મિક ચિત્ર અહીં સાંપડે છે. ઉન્માદગ્રેરક વાતાવરણથી ઊઘડતી અને સંવાદોથી આગળ ધપતી આ રચના લગ્નજીવનની વિષમતાને તંતોતંત પ્રગટ કરતી એક સાદાંત ચુસ્ત રચના છે.

‘શહીદનો દીકરો’ વીર પતિની સ્ત્રીના અંતરમાં ભભૂકતી પીડાનો મર્મભેદક આલેખ છે. મૃત્યુ પામેલા શહીદ પિતા માટે દીકરો પારાવાર ગર્વ અનુભવે છે, જ્યારે શહીદની પત્ની – દીકરાની મા – મધદરિયે એને છોડી ગયેલા પુરુષ માટે અણગમો સેવે છે, અને જીવનની કંગાળ દશા માટે જવાબદાર એવા પતિને માફ નથી કરી શકતી. દીકરો, એની સમજ જેમ જેમ વિકસતી જાય છે તેમ તેમ, બાપને માટે વધુ ભક્તિભાવ અને આદર, સ્નેહ અને ગૌરવ અનુભવે છે. પત્ની અને મા – સ્ત્રીની આ બે ભૂમિકા વચ્ચે અસ્થિર અને અસ્વસ્થ એવી નાયિકા પુત્રને વારંવાર યાદ દેવડાવે છે, કે ‘ઘરનાં માણસને રઝળતાં કરવાનો ધંધો આપણે નથી કરવો.’ પરંતુ બાપની શહીદી જ દીકરાની પ્રગતિનો આધાર બનતી જાય છે એ જોઈ શકતી નાયિકા છેવટે અંગત ખોટ સાથે સમાધાન સાધે છે. જે શહીદીને એ પુરસ્કારી નહોતી શકતી એ શહીદીની પ્રતિષ્ઠા એ સમાજમાં જુએ છે, અને અનેક સંપન્ન હાથો એના દીકરાને ટેકા આપવા આગળ આવે છે તે એનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ બની રહે છે. સતત બળતરાનો ભોગ બનેલી નાયિકા મૃત્યુની ઘટનાને નવીન પ્રકાશમાં જોઈ શકે છે. મર્યાદિત ફલક પર આલેખાયેલો આ વિકાસક્રમ વાર્તાકલાનું ધ્યાનાર્હ ઉદાહરણ છે.

વાર્તાપદાર્થ વિશે સૂઝ-સમજ ધરાવતા આ વાર્તાકાર પ્રત્યેક કૃતિની રચનાસંદર્ભે સાવધાની રાખે છે છતાં સંગ્રહની ‘કોસ રોડ’, ‘બ્લાઇન્ડ વર્મ’, ‘કબર, કાગડો અને શયનખંડ’, ‘તણખલાના તરાપે’ અને ‘રણ, ખજૂરીની છાયામાં’ જેવી વાર્તાઓ લક્ષ્યબિંદુ સુધી પહોંચતાં પહેલાં વેરવિખેર થઈ જતી જણાય છે. કેટલીક વાર્તાઓનું ભાષાકર્મ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે, જેમાં ઐતિહાસિક વિષયવસ્તુ ધરાવતી કૃતિ ‘સાતમી મદાવસ્થા’ અને અવકાશયાત્રાનો વિષય લઈને આવતી ‘દેશદ્રોહી’નો સમાવેશ થઈ શકે.

ટૂંકી વાર્તાના અભ્યાસીને વાર્તાકારની ‘લેખન-ઇબારતનો આલેખ મળી રહે’ એ હેતુથી આ સંપાદન થયું છે એમ લેખક એમના પ્રાકૃકથનમાં કહે છે, આ હેતુ સંપન્ન થયો છે એમ ખાતરીપૂર્વક કહેવાય.

## ડાયરીસાહિત્યમાં નવું પ્રયાણ | ગંભીરસિંહ ગોહિલ

[એક અધ્યાપકની ડાયરી, ૧૯૯૧ : લે. નરોત્તમ પલાણ, પ્ર. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૦૦૯, કિં. રૂ. ૧૦૦]

સાહિત્ય, કલા અને પુરાતત્ત્વના જાગતા પ્રહરી નરોત્તમ પલાણે ‘એક અધ્યાપકની

ડાયરી' પ્રગટ કરીને આપણા ડાયરીવિષયક સાહિત્યમાં નવી ભાત પાડી છે. તેમનું આ દોઢસોએક પાનાંનું નાનકડું પુસ્તક એક જ બેઠકે વાંચી જવાનું ગમે તેવું છે.

ઉત્તમ ડાયરીઓ પ્રાપ્ત થઈ હોવા છતાં આપણું ડાયરીસાહિત્ય અલ્પ છે. ગોવર્ધનરામની 'સ્કેપબુક્સ' અને બલવંતરાય ઠાકોરની 'દિન્કી' અંગ્રેજીમાં લખાયેલ છે. ડાયરીનું સાહિત્યસ્વરૂપ ફારસીમાંથી ઊતરી આવ્યું છે તે હકીકતને ઉજાગર કરતી રણછોડજી દીવાનની ડાયરી ફારસીમાં મળે છે. કવિ નર્મદની કેટલીક ડાયરીનોંધો પાછળથી છપાયેલી છે. એમ તો કવિ કલાપી ડાયરી લખતા એવા ઉલ્લેખો મળતા રહ્યા છે.

આપણી સૌથી પહેલી વ્યવસ્થિત ડાયરી 'નરસિંહરાવની રોજનીશી' ગણાશે જે ધનસુખલાલ મહેતા અને રામપ્રસાદ બક્ષીએ સંપાદિત કરી ૧૯૫૩માં પ્રગટ કરી હતી. તેમાં ૧૮૯૨થી ૧૯૩૫ સુધીના બનાવો, સાહિત્યપ્રવાહો, વ્યક્તિચિત્રો અને અંગત વિગતોનો સમાવેશ થાય છે. પણ પ્રકાશનસમયની દૃષ્ટિએ 'મહાદેવભાઈની ડાયરી' પ્રથમ સ્થાન ધરાવે છે.

આ ડાયરીની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેના કેન્દ્રમાં, સામાન્ય રીતે હોય છે તેમ ડાયરીલેખક નહિ પણ, ગાંધીજી છે. તેમાં સમકાલીન રાજકીય જીવનનું આબેહૂબ પ્રતિબિંબ ઊઠી આવે છે, ગાંધીજીના જીવનની મબલખ માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે. મહાદેવભાઈએ તેમાં ઉત્તમ સાહિત્યિકતા સાથે ગાંધીજીના જીવનના ઊંડા મર્મો પ્રગટ કર્યાં છે. ગુજરાતીમાં ડાયરીઓ ઓછી હોવા છતાં મહાદેવભાઈએ ૧૯૧૭થી ૧૯૪૨ સુધી લખેલી ડાયરીના ૧૯૪૮થી ૧૯૯૧ સુધીમાં પ્રગટ થયેલા ૨૦ ભાગ જગતના ડાયરીસાહિત્યમાં ગુજરાતી ભાષાને મોખરે મૂકી આપે છે.

કાકાસાહેબ કાલેલકરે ડાયરીને જીવનસખી તરીકે ઓળખાવતાં 'વાસરી' એવું સુંદર નામ આપ્યું છે. તેમણે ૧૯૨૯થી ૧૯૭૬ સુધીનાં કેટલાંક વર્ષોની વાસરીઓ લખી છે જે 'પ્રાસંગિક પ્રતિસાદ' અને 'સાંધ્ય છાયા' એવા નામથી પુસ્તક રૂપે અને મોટે ભાગે 'કાલેલકર ગ્રંથાવલિ'માં પ્રગટ થયેલી છે. ૧૯૩૪થી ૧૯૪૦નાં થોડાં પાનાં અને ૧૯૭૧ના સમગ્ર વર્ષની વાસરી મૂળ મરાઠીમાં અને બાકીની ગુજરાતીમાં લખાવાયેલી છે. કાકાસાહેબનું સૌંદર્યમંડિત પ્રકૃતિચિત્રણ, ચિંતન, પ્રવાસ, સામાજિક-રાજકીય નીરીક્ષણો અને હૃદયદ્રવ તેમાં સુંદર રીતે નિરૂપિત થયેલ છે. તેમના ઉપરાંત ઉમાશંકર જોશી, બબલભાઈ મહેતા વગેરેએ પણ ડાયરીઓ લખીને પ્રકાશિત કરેલ છે. વિજયરાય વૈદ્યની રોજનીશીના કેટલાક અંશો 'ચેતન' માસિકમાં પ્રગટ થયેલા. તે સમગ્ર રીતે પ્રગટ થાય તેવી અપેક્ષા રહે છે.

નરોત્તમ પલાણે 'એક અધ્યાપકની ડાયરી' પ્રગટ કરીને વર્તમાન સાહિત્યજગત માટે એક દીવાદાંડીરૂપ લક્ષ્ય ખડું કરી દીધું છે. જેમને કંઈક કહેવાનું છે અને સમય આપી શકે તેમ છે તેમના માટે આ ક્ષેત્ર ખુલ્લો આવકાર આપનારું છે. દસ્તાવેજીકરણનો આ જમાનો છે. જે નોંધાયું અને પ્રગટ થયું તે ક્યારેક બોલશે અને વિવિધ બાબતો

પર પ્રકાશ પાથરશે. તેઓ લખે છે : ‘૧૯૬૫થી ડાયરી લખવાની શરૂ કરી છે. મારા મનમાં મેં જે વાંચ્યું, જાણ્યું, અનુભવ્યું અને પ્રવાસ દરમિયાન જે જોયું, સાંભળ્યું તેની નોંધ મારા ખુદના સંદર્ભ માટે જ હાથવગી રાખવાનો હેતુ હતો. આ ‘હેતુ’ મારા મિત્રોને પણ ઉપયોગી બન્યો અને પછી ક્રમશઃ તેમાં ‘નિરીક્ષણ’ ઉમેરાતું રહ્યું અને એમ આ ડાયરીનું સર્જન થયું છે. આરંભનાં વર્ષોની નોંધ કટકેકટકે છે. ૧૯૬૯ના ગાંધીશતાબ્દી વર્ષની પદયાત્રા અને અમદાવાદથી દાંડીનો જે માર્ગ, શ્રમશિબિરો દ્વારા બનતો હતો, તેમાં ત્રાલસા શિબિરની નોંધ અને એના અનુસંધાને ભરૂચ-ભાડભૂતથી સુરપાણેશ્વર સુધીની પગપાળા નર્મદાયાત્રાની નોંધ પ્રત્યેક દિવસની છે. આ પછી નિયમિત ડાયરીલેખન ચાલ્યું છે.’

જોઈ શકાશે કે આ ડાયરીનોંધો વૈવિધ્યભરેલી છે. તેમાં સાંપ્રત જીવન અને શિક્ષણપ્રવાહ વચ્ચે લોકસાહિત્ય-સાહિત્ય અને ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ છે, તેમ મંદિર-મૂર્તિ, ધર્મસંપ્રદાયો-સંતસાધના પણ છે. સંગીત-ચિત્રાદિ લલિતકલાઓની રસિક અને રોમાંચક વીગતો આવે છે તેમ તે સાથે કવિતાની કક્ષાએ પહોંચતા ગદ્યઝબકારાવાળાં પ્રકૃતિવર્ણનો પણ છે. ચાર દાયકાથી વધુ સમય સુધી લખાતી રહેલી આ ડાયરી આપણા આ ક્ષેત્રના સાહિત્ય માટે ખજાનારૂપ છે. અહીં આ પુસ્તકમાં તો ૧૯૯૦ના સપ્ટેમ્બરથી ડિસેમ્બર સુધીના ચાર મહિનાની લાક્ષણિક નમૂનારૂપ પ્રસાદી માત્ર અપાઈ છે.

પ્રસંગપ્રાપ્ત વીગતપૂર્ણ ચર્ચાઓ આ પુસ્તકનું જમા પાસું છે. સંગીતના ભેદો અને ચિત્રકલાની શૈલીઓની છણાવટ તેનાં ઉદાહરણો છે. શાસ્ત્રીય સંગીત અને હવેલી સંગીતની રજૂઆતમાં ભેદ છે. હવેલી સંગીતના રાગો છએ ઋતુઓ પ્રમાણે જુદા, દિવસમાં સવાર-બપોર-સાંજના રાગ જુદા. વળી શાસ્ત્રીય સંગીત રાજાઓ-સમ્રાટોના દરબારોમાં ગવાતું, જ્યારે હવેલી સંગીત માત્ર ઠાકોરજી સન્મુખ. વળી મૃત્યુ પ્રસંગે શરણાઈ ન વગાડી શકાય તેમ લગ્નપ્રસંગે સારંગી ન વગાડાય, કેમ કે તે કરુણ વાદ્ય છે.

ચિત્રકલાના મુઘલ શૈલી અને રાજપૂત શૈલી, મધ્યકાળમાં બૌદ્ધ અને જૈન પોથીચિત્રો, બૌદ્ધ ભીંતચિત્રો, સલાટી ચિત્રશૈલી, સૌરાષ્ટ્રનાં લોકભરત, કાઠી ચિત્રો અને કાઠી ભરત વગેરેની વાત પણ તેમણે કરી છે. જગન્નાથ અહિવાસી જેવા ખ્યાતિપ્રાપ્ત ચિત્રકાર પોરબંદરની હવેલીના મુખિયાજી હતા. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ તેમનાં ચિત્રો બોમ્બે આર્ટ ગેલેરીમાં પ્રદર્શિત થવા લાગ્યાં હતાં. જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટના પ્રિન્સિપાલે સામેથી તેમને પોતાની પાસે બોલાવી લીધા હતા. ‘મીરાંનો મેવાડત્યાગ’ એ વિષયનાં ચિત્રોમાં તેમનું શ્રેષ્ઠ ગણાયેલું જે ભારત સરકારે ચીન સરકારને ભેટ આપેલું. આજે તે ચીનના રાષ્ટ્રીય અંગ્રહાલયમાં છે. (પૃ. ૧૨૫-૨૬)

પડોશી બહેનને ત્યાં રેતિયા પથ્થરમાં શિલ્પો જોઈ લેખક તે સારૂ કરાવે છે જે સત્તરમી-અઠારમી સદીમાં કોતરેલાં (‘તક્ષણ’) જણાયાં. લેખતે તે અંગે શિલ્પદષ્ટિએ ચર્ચા કરે છે. જોકે ભારતીય કલા વિશે અંગ્રેજી અને હિંદીમાં જે કામો થયાં તેવાં ગુજરાતની

કલાપરંપરા વિશે એક પણ કામ થયું નથી તેનો લેખકને અફસોસ છે.

આખાં પુસ્તકમાં ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વનો વૈભવ છલકાય છે. સ્થળોનાં નામો અને ઇતિહાસસંદર્ભ પરથી તેની ઐતિહાસિક વીગત રજૂ કરવાની લેખકની લાક્ષણિકતા છે. તે દષ્ટિએ વેરાવળ (પૃ. ૯૩-૯૫) અને સાવલી (પૃ. ૧૩૦-૧૩૧)નું ઇતિહાસદર્શન તેમણે કરાવ્યું છે. ઘૂમલી, દ્વારકાના પ્રવાસો, ફોટો વગેરેના પુષ્કળ ઉલ્લેખો આવે છે. ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના જ્ઞાનસત્રના ઉદ્ઘાટનપ્રવચનમાં સુન્દરમ્ કહે : ‘પલાણનો પ્રાસ ઇતિહાસની રસલહાણ સાથે મળે છે !’ (પૃ. ૫૧)

પોરબંદરની હવેલીના ગોસ્વામીશ્રી ગોવિંદરાયજી, કવિ રતિલાલ છાયા, પુરાતત્ત્વવિદો મણિભાઈ વોરા અને મધુસૂદન ઢાંકી, મૂંગા કાર્યકર મોહનપુરી ગોસ્વામી વગેરેનાં વ્યક્તિચિત્રો આકર્ષક રીતે ઊપસે છે. લેખકનાં કુટુંબચિત્રો અને પ્રસંગો વારંવાર પ્રત્યક્ષ થાય છે. મોટા માણસોના અહમ્મની લેખક સ્પષ્ટ ટીકા કરે છે અને તે સાથે પોતાની જાતને પણ સાંકળી લઈ કટાક્ષ કરે છે : ‘ચાલો, હું મારું ડ્રાઉ બંધ કરું છું !’ (પૃ. ૬૯)

સાહિત્યકારો પૈકી પુસ્તકો વચ્ચે ઠાઠથી રહેતા ગુલાબદાસ બ્રોકર, છટાદાર ગદ્યશૈલી અને સૌંસરી વક્તૃતાના સ્વામી યશવંત શુક્લ, પરિહાસ કરતા અને રવીન્દ્રકાવ્યને ટાંકતા રહેતા ભોળાભાઈ પટેલ વગેરેનાં વ્યક્તિચિત્રો ઉઠાવદાર છે. લેખકે અધ્યાપક તરીકે રોજ ટ્રેઇન કે બસમાં પોરબંદરથી ભાયાવદર આવજા (‘અપડાઉન’) કરવાની કંટાળાજનક પરિસ્થિતિને સાહિત્યવાચન અને પ્રકૃતિદર્શન દ્વારા રસસભર બનાવી દીધી છે. તે વાચનક્રમમાં રઘુવીર ચૌધરીની વાર્તા ‘આ સમય પણ વહી જશે’ (મોહન પરમારે કરાવેલો તેનો આસ્વાદ) (પૃ. ૨-૩), રમેશ ર. દવેની નવલકથા ‘સમજપૂર્વક’ (પૃ. ૪), ભોળાભાઈ પટેલની ભ્રમણકથા ‘દેવતાત્મા હિમાલય’ (પૃ. ૩૭, ૩૯-૪૦), ઉત્પલ ભાયાણીનો વિવેચનસંગ્રહ ‘નાટકનો જીવ’ (પૃ. ૪૧-૪૨), લાભશંકર ઠાકરનો નાટ્યસંગ્રહ ‘કાલગ્રંથિ’ (પૃ. ૪૪-૪૫), અનિલ જોષીનો નિબંધસંગ્રહ ‘સ્ટેચ્યુ’ (પૃ. ૪૭-૪૮, ૧૧૬-૧૧૭, ૧૨૧), પન્ના નાયકનો કાવ્યસંગ્રહ ‘અરસપરસ’ (પૃ. ૫૮-૫૯), ગુણવંત શાહકૃત ‘કૃષ્ણનું જીવનસંગીત’ (પૃ. ૯૬-૯૭, ૧૦૦-૧૦૧) વગેરેની નોંધ લેવાઈ છે. તે દરેકની વિશેષતા સક્ષમ રીતે ઉજાગર કરવા સાથે તેમની મર્યાદાઓ પણ બેધડક ચીંધી બતાવી છે. આપણા વિવેચનમાં મર્યાદાઓ દર્શાવવાનું કેટલાક અપવાદોને બાદ કરતાં ઓછું થઈ ગયું છે. ત્યારે ડાયરીલેખકે આ સારું કામ કર્યું છે.

છેક તત્ત્વચિંતનમાં પણ લેખક લીલયા ગતિ કરે છે. અખાના તત્ત્વદર્શનને ધ્યાનમાં લેતાં તેમને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની એક મર્યાદા દેખાય છે : દષ્ટાંત, આપણી વિચારશ્રેણીને એક નિમ્ન કક્ષાએ લાવી મૂકનાર ટેકનિક છે. દષ્ટાંતથી કોઈ વસ્તુ ન સમજાય, ‘મિથ’ પણ આવો અવરોધ છે (પૃ. ૫૦). ઉમાશંકર જોશીના ‘ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ’ પર લખતાં નોંધે છે કે તેમણે ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદના અઢાર શ્લોક વચ્ચે એકસૂત્રતા સ્થાપવા અને એના ઋષિનું દર્શન સ્પષ્ટ કરવાની ચાવી આઠમા શ્લોકમાં જોઈ છે તે શ્લોક પોતે જ



અત્યંત પ્રભાવક છે (પૃ. ૮૧-૮૨). આખાના ‘અનુભવબિંદુ’ જેવું બીજું કાવ્ય સમગ્ર ગુજરાતીમાં લેખકને જોવા મળ્યું નથી. અનુભવને જ આગળ કરી રચાયેલી તે આપણા સાહિત્યની પહેલી આત્મલક્ષી કૃતિ છે એમ લેખક કહે છે (પૃ. ૧૦૪-૧૦૫).

લોકસાહિત્ય વિશેની ચર્ચાઓ કરતાં ‘ગોલણવાળો’ જેવી વાર્તાઓ લેખક ટાંકે છે. તેમ રંભી ફઈના સંદર્ભે તો લોકસાહિત્યના ઉદ્ભવની પ્રક્રિયાનું ઉદાહરણ આપી દે છે. (પૃ. ૯૨ અને ૫૯-૬૦)

પોરબંદરની અનેક લાક્ષણિકતાઓ દર્શાવાઈ છે. તેમાંની એક પક્ષીઓ વિશે છે. સ્વિટ્ઝરલેન્ડના માહિતી નિયામક પીટર જેક્સને શહેરની મધ્યમાં જ સુરખાબ ઉત્તરતાં હોય તે જોઈને વડાપ્રધાન ઇન્દિરાજીને પત્ર લખી પોરબંદરને પક્ષી અભયારણ્ય તરીકે વિકસાવવા માગણી મૂકેલી. ઇન્દિરાજીએ ખાસ તપાસ કરાવી અને સતત દશ વર્ષના પ્રયત્ન પછી પોરબંદરની એ ખાડીને રાષ્ટ્રીય કક્ષાના પક્ષી અભયારણ્ય તરીકે વિકસાવવામાં આવી રહી છે. (પૃ. ૫૫).

પુસ્તકની આવી ઘણી લાક્ષણિકતાઓ વચ્ચે કેટલીક સરતચૂક પણ પેસી ગઈ જણાય છે. નોંધ છે કે ભાવનગરના દીવાન તરીકે ગયેલા ત્યારથી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી મુંબઈમાં વાલ્કેશ્વર મહાદેવનું મંદિર બંધાવનાર ભાવનગર પાસેના ઘોઘાના કપોળ વણિક મનોરદાસના કુટુંબના પરિચયમાં આવેલા (પૃ. ૨૮-૨૯). ખરેખર તો ગોવર્ધનરામનો કાયદાનો અભ્યાસ ચાલતો હતો ત્યારે થોડાં વરસ ભાવનગરના દીવાન સામળદાસ પરમાર્ણદદાસ મહેતાના ખાનગી મંત્રી તરીકે રહ્યા હતા (ઈ. સ. ૧૮૭૯થી ૧૮૮૩).

બીજા એક ઉલ્લેખમાં ‘ભદંત આનંદ કૌશલ્યાનંદની “આપવીતી” પ્રથમ આત્મકથા’ એવું જણાવેલું છે. અહીં નામ ‘ભદંત આનંદ કૌશલ્યાયન’ જોઈએ. તેમની આત્મકથા “આપવીતી” હોય તો તે હિંદીમાંથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ થયો હોવાનો સંભવ છે. કેમ કે ભદંત આનંદ કૌશલ્યાયન ‘રાષ્ટ્રભાષા’ હિંદીના પ્રચાર અને હિંદી સાહિત્યસંમેલન સાથે સંકળાયેલા હતા. તેમના બે સ્મરણગ્રંથો ‘જો ન ભૂલ સકા’ અને ‘રેલ કા ટિકટ’ હિંદીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. વળી ગુજરાતી ભાષાની પહેલી આત્મકથા નારાયણ હેમચંદ્રની ‘હું પોતે’ ગણાઈ છે જે ૧૯૦૦માં પ્રકાશિત થઈ હતી. નર્મદ અને મણિલાલ નભુભાઈની આત્મકથાઓ તે પહેલાં લખાયેલી ખરી પરંતુ પુસ્તક રૂપે ઘણી મોડી પ્રગટ થયેલી.

પુસ્તકમાં ઘણાં સ્થળે ‘સમાધિડેરી’ વગેરે શબ્દપ્રયોગો મળે છે તેમાં ‘ડેરી’ દુગ્ધાલયના અર્થમાં નથી, ‘મંદિર’ના અર્થમાં છે. અહીં સ્થાનિક ઉચ્ચારણ ‘દ’ને બદલે ‘ડ’નું છપાયેલ પ્રતમાં સામેલ થઈ ગયું જણાય છે. એ જ રીતે ‘દુબઈ’ના સ્થાને ‘ડુબઈ’ છપાયું છે તે આ જ રીતના ઉચ્ચારભેદનું પરિણામ જણાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક આકર્ષક ડાયરીગ્રંથને આવકારીએ.

ઇલેક્ટ્રિક ટ્રેઇન (સર્જનાત્મકગદ્ય) | લેખક : ગીતા નાયક

[પ્રકાશક : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, પતાસા પોળ સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, ક્રિ. ૩. ૧૦૦/-]

લેખિકાને મુંબઈની ટ્રેનોમાં મુસાફરી દરમિયાન થયેલા અનુભવોની જીવંત ક્ષણોનું આ પુસ્તક છે. અહીં ચૌદ સર્જનાત્મક ગદ્યના લેખો છે. દરેક લેખને મુંબઈની લોકલ ટ્રેનોનાં સ્ટેશનોનાં શીર્ષક આપ્યાં છે. જીવનની રોજની ઘટમાળમાં અનુસ્યૂત સ્ત્રીઓના અંગત જીવનની વિગતો ચોટદાર શૈલી દ્વારા લેખિકાએ આપી છે. પ્રથમ લેખ ‘ઘાટકોપર’માં બાબુરાવની નવી પત્ની માલતીનું ચિત્રણ ધારદાર બની આવ્યું છે. પતિના ત્રાસની યંત્રણામાં પિસાતી માલતીનો લેખિકા પ્રત્યેનો સદ્ભાવ વાચકને સમભાવ કરવા પ્રેરે તેવો છે. ‘છૂટા આપો નહીં તો ઊતરી જાવ.’ એમ કહેતા કન્ડક્ટરની જોહુકમી સામે લેખિકાના મનની પ્રતિક્રિયા ‘પુરુષ સમોવડી બનવાના અભરખામાં આવું બધું તો નિભાવી લેવાનું રહે...’માં માત્ર આત્મસાંત્વના જ જણાય છે. ‘કુર્લા’ લેખમાં ગદ્યની માવજતમાં અને પ્રસંગનિરૂપણમાં લેખિકાની પ્રૌઢિ દેખાય છે. ટ્રેનમાં સગર્ભા સ્ત્રીની સુવાવડ વખતે સ્ત્રીઓનું એકજૂથ થઈને વર્તવું કેટલું સહેતુક છે. સમયસૂચકતા વાપરી એક સ્ત્રીને ટ્રેનમાં સુવાવડ કરી આપતી આઈની હિંમત અને તેની સાથે અન્ય સ્ત્રીઓનો સહકાર સ્ત્રીઓમાં રહેલા સદ્ભાવને પ્રગટ કરે છે. ‘પવનના સુસવાટામાં ખેતરમાં ઊભા બાજરાનાં ડૂંડાં એકીસાથે એક બાજુ નમે એમ લોકો એકબીજાના કાન તરફ લળી રહ્યાં હતાં...’ જેવા સૂક્ષ્મ ભાવોમાં લેખિકાએ કેટકેટલા સંકેતો મૂક્યા છે ! ‘ડબ્બામાં અમને દરેક જણીને જાણે પોતાની ભાભી કે બહેન કે દીકરીને પેટે બાળક અવતર્યું હોય એવો હરખ થતો હતો...’ જેવાં સર્જનાત્મક વિધાનોમાં સ્ત્રીના મનમાં જાગતાં ભાવ-સંવેદનો સમસ્ત સ્ત્રી-સમૂહના ભાવોને વ્યક્ત કરે છે. ‘દાદર-એક’, ‘દાદર-બે’, ‘દાદર-ત્રણ’ જેવા લેખોમાં મંજુ ચેકરનો સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનો દુર્ભાવ અને વસુધાના જીવનની વરવી દશાના ચિત્રણમાં સબળ કલમના ચમકારા વરતાય છે. ‘વી.ટી.’, ‘મહાલક્ષ્મી’ જેવા લેખોમાં પણ લેખિકાએ અણજાણ વિશ્વને શબ્દસ્થ કર્યું છે. ‘જોગેશ્વરી’ અને ‘કાંદિવલી’માં એમનું સર્જનકર્મ સુપેરે વિકાસશીલ રહ્યું છે. ‘જોગેશ્વરી’ના અકસ્માતના બે પ્રસંગોની ચિત્રાત્મકતા ધ્યાનપાત્ર છે. તો ‘કાંદિવલી’માં અજાણું બાળક ઉછેરતી આયા સામે નાટકની દાસીને સરખાવી સ્ત્રીની મહત્તા સિદ્ધ કરી છે. ત્રણત્રણ વર્ષ સુધી ટ્રેનમાં ખોવાયેલાં બાળકોની પ્રતીક્ષા કરતી સ્ત્રીને બાળકો મળી આવે તેવી ઘટનાની તાદૃશ્યતા તો આ લેખિકા જ નિરૂપી શકે.

આ પુસ્તકના દરેક લેખ સ્વતંત્ર છે. ઇલેક્ટ્રિક ટ્રેનની ભીડમાં સ્ત્રીઓની આપદા હળવી શૈલીમાં પૂરી સજ્જતાથી લેખિકાએ વર્ણવી છે. ‘ઘટનાકાળ અને ક્રમમાં મેં ભૂત-ભાવિના સીમાડા ભૂંસી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. લગભગ બધી ઘટનાને વર્તમાનમાં મૂકી છે. કેટલીક વિગતો તથ્ય સ્વરૂપે છે, તો કેટલીક ઘટનામાં કલ્પનાના રંગ ઉમેર્યા છે. એ રંગોની શક્ય ત્યાં લગી વાસ્તવિકતા જોડે મેળવણી કરી છે...’ લેખિકાનાં આ વિધાનોમાં રહેલી સર્જનાત્મક ગદ્ય પ્રત્યેની પ્રયુક્તિઓ આ ગદ્ય-લેખોનું જમા પાસું છે. આ લેખોમાં સમય સામે ઝૂકનારી અને સમાધાન કરનારી અસંખ્ય નારીઓ તરફ લેખિકાનો કરુણાભાવ રહેલો છે. પણ અહીં નારીની માત્ર રાંક છબિ જ ઊપસી આવી છે એવુંય નથી, અહીં નારીનાં વિવિધ સ્વરૂપો ઊપસી આવ્યાં છે. પોતાના જીવનક્રમ સાથે ગોઠવાઈ ગયેલી નારીનાં ઉચ્ચાટ, કુટુંબવત્સલતા, અન્ય સ્ત્રીઓ પ્રત્યે સમભાવી ચેષ્ટા – આ બધું આ ગદ્ય લેખોમાં સચવાયેલું પડ્યું છે. મુંબઈની લોકલ ટ્રેનની ભીડમાં નારીનાં ઊપસી આવેલાં કદી અનુભવ્યાં ન હોય તેવાં નવલાં રૂપો કદાચ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રથમ વાર જોવા મળ્યાં છે. એક અણજાણ વિશ્વને ખોલી આપતાં આવાં પુસ્તકોની પણ આપણે ત્યાં વિશેષ અનિવાર્યતા છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ પ્રકારનાં સાહસો ભાગ્યે જ જોવા મળે છે.

## રંગ છે... સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી નાટક (સંપાદન)

સંપાદક : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

પ્રકાશક : નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, નહેરુભવન, ૫, ઈન્સ્ટિટ્યૂશનલ એરિયા, ફેઝ-૧૧, વસંતકુંજ, નવીદિલ્હી-૧૧૦૦૭૦, ડિ. ૩. ૧૬૫/૧

આ સંપાદનમાં ૧૯૪૭થી ૨૦૦૭ સુધીનાં મહત્ત્વનાં ૮ નાટકો જેવાં કે ‘મૈનાં ગુજરી’ (લે. રસિકલાલ પરીખ), ‘અબોલા રાણી’ (ચંદ્રવદન મહેતા), ‘અવતરણ’ (જયન્તિ દલાલ), ‘કોઈ પણ એક ફૂલનું નામ બોલો તો ?’ (મધુ રાય) ‘કેમ મકનજી, ક્યાં ચાલ્યા ?’ (સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર), ‘ખલીફાનો વેશ યાની ઔરંગઝેબ’ (ચિનુ મોદી), ‘મનસુખલાલ મજીકિયા’ (લાભશંકર ઠાકર), ‘હાથીરાજા’ (પ્રવીણ પંડ્યા) અને ‘દોસ્ત ! ચોક્કસ અહીં નગર વસતું હતું’ (સૌમ્ય જોશી)નો સમાવેશ થયો છે. લગભગ ત્રીસેક પાનાંની પ્રસ્તાવનામાં સંપાદકશ્રીએ ગુજરાતી નાટકની સ્થિતિગતિની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. અહીં સમાવિષ્ટ નાટકો એમને શા માટે પસંદ પડ્યાં છે તેના માપદંડો વિશે કહેવાનું એ ચૂક્યા નથી. નાટકોની પસંદગીમાં સંપાદકશ્રી સ્વતંત્ર રીતે વર્ત્યા છે. ‘ક્યાંક વાચાળતા, ક્યાંક સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક મૂલ્યો માટેનો નિરીક્ષણહીન લગાવ, ક્યાંક અતિપ્રગટ મનોવિજ્ઞાન, ક્યાંક મંચનની ભાષામાં થતી નવલકથાશાહી કે કવિતાશાહી ભાષાની સેળભેળ, ક્યાંક મંચનની પ્રયુક્તિઓનો (રંગભૂમિ-સાહિત્ય-જીવન અંગેની ઊંડી મથામણના અભાવને ઢાંકતો) અતિરેક – આ અને આવાં કારણો જ્યાં વરતાયાં છે, તેવી કૃતિઓનો સમાવેશ, આવા દોષો જેમાં નથી કે ઓછા છે એવી કૃતિઓના ભોગે, આ તબક્કાના સંદર્ભે, ન કરવાનો નિર્ણય,

એ ચયનના સંપાદકની જવાબદારી બને છે.’ આવી જવાબદારી સ્વીકારીને ચાલનારા આ સંપાદકની જાણમાં ગુજરાતના અન્ય નાટ્યકારો પણ છે. તેઓએ પ્રસ્તાવનામાં આ બાબતની નોંધ પણ કરી છે : ‘શ્રીકાંત શાહ, હસમુખ બારાડી, રઘુવીર ચૌધરી, મનુભાઈ પંચોળી, સતીશ વ્યાસ, લલકુમાર દેસાઈ, ‘નર્મદ’ નાટકના લેખક હરીશ ત્રિવેદી, ‘મારી નિગાર સુલતાના’ નાટકના લેખક આર. વી. શાહ, રવીન્દ્ર પારેખ, હરીશ નાગ્રેચા, ધીરુ પુરોહિત, ધીરુબહેન પટેલ, વર્ષા અડાલજા – બારતેર નાટકો તો આટલા લેખકોની કૃતિઓમાંથી તારવીને કોઈ સંચયમાં મૂકી શકાય.’ સંપાદકના નિવેદનમાં તાટસ્થ જણાય છે કેમ કે દરેક ભારતીય ભાષાની નાટ્યકૃતિઓનો સંચય પાંચસોએક પાનાંની મર્યાદામાં રહીને છાપવાની નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઇન્ડિયાની યોજનાને કારણે સંપાદકની ઇચ્છા હોવા છતાં અન્ય નાટકો સમાવી શક્યા નથી.

આ સંપાદનની પ્રસ્તાવનામાં સંપાદકે કરેલી એક ચિંતા ગુજરાતી રંગભૂમિ માટે મહત્ત્વની છે : ‘અતિશય નબળાં અર્થઘટન શાસ્ત્રો, એક હોપલેસ હર્મેન્યૂટિક્સે, ગુજરાતી રંગમંચો આગળ જાણે કે, એક અર્ધપારદર્શક કાયમી પડદો લટકાવી દીધો છે.’ સિતાંશુભાઈની આ ચિંતા સમયસરની છે. હવે આ અર્ધપારદર્શક પડદો ઊંચકાય અને મૂંગી અને અદૃશ્ય બનાવી દેવામાં આવેલી રંગભૂમિ પુનઃ જીવંત બને તેવી અપેક્ષા આ સંપાદન જગવે છે.



વળી. પાછો એક વધુ આંચકો. ભોળાભાઈના જવાથી એક ગ્લાનિ ફરી વળી હતી. માંડ કળ વળે ન વળે ન સુરેશ દલાલ હવે ગયા. ફરીથી એક ન પુરાય એવા અવકાશનો અનુભવ થયો. સુરેશભાઈ સાથેની છેલ્લી મુલાકાત યાદ આવી. ખૂબ પ્રેમથી પરિષદનાં નવા હોલમાં એક વાર કાર્યક્રમ આપવાનું સ્વીકારેલું. એ શક્ય ન બન્યું પણ એમની જીવંત હાજરી હજુય અનુભવાય છે. નવસર્જકોને જાણે મોટી ખોટ પડશે. દેશ હોય કે પરદેશ, ભાષા અને સાહિત્યના જાણે એ મશાલચી હતા.

ઘણી વાર લાગે છે એક એવી આખી પેઢી જાણે હવે જવા લાગી છે અને જેના વિકલ્પો શક્ય જ નથી. નવસર્જકો, નવલેખકોને માટે કેટકેટલું ભાથું આપીને આ વડીલો જાય છે. શું આપણે એમણે કરેલા તપને સાચવી શકીશું ? આ સેતુ જીવતા રાખીશું ? આપણી પૂર્ણતાને માટેની નિસબત હોય છે પણ એની પ્રક્રિયા કડવાશભરી નહીં પણ સંવાદિતાપૂર્ણ હોવી જોઈએ. આ દિવંગત સાહિત્યકારો પાસેથી મોટી શીખ લેવા જેવી વાત છે.

બંને સાહિત્યકારોની જેમ આપણે નવસર્જકોને સમભાવથી સાંભળવા પડશે, યોગ્ય ઠુંફ આપવી પડશે. એવા અનેક નવા લેખકોને આ બેય દિવંગત સાહિત્યકારોએ માર્ગદર્શન આપ્યું હતું અને તે થકી એક આખી પેઢી તૈયાર કરતા રહેલા. આપણે ભાષા, સાહિત્ય માટેની નિસબત અંગે ફેરવિચાર કરવો પડશે.

ઉમાશંકર જોશીનો જન્મદિવસ ૨૧ જુલાઈએ ગયો. આખા વર્ષ દરમિયાન અનેક કાર્યક્રમો યોજીને થાકેલા હોય એમ એ દિવસે ખાસ કોઈ કાર્યક્રમ ન યોજાયો. એ દિવસે દૂર ખેડબ્રહ્માની ગાંધીકથામાં બેઠા બેઠા પૂર્વપ્રમુખ નારાયણ દેસાઈએ ‘મારું જીવન એ જ મારી વાણી’ કાવ્યગાન બાદ અનાયસ જ કવિને અંજલિ આપી. રાષ્ટ્રીય માત્ર નહીં, પણ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરના સર્જકોને બધા વતીથી જાણે યાદ કર્યાં.

**માતૃભાષા કૌશલ પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમ : ભાષાનાં વિવિધ કૌશલ્યો**

‘માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર’ દ્વારા સંચાલિત ‘ભાષા કૌશલ્ય પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમ’નો ચોથો દોર હમણાં સંપન્ન થયો. તા. ૨ જુલાઈથી ૨૫ જુલાઈ દરમિયાન ૨૧ દિવસના સમયપત્રકની મર્યાદામાં ચાલતા આ સાયંવર્ગોએ ભાષાના એક વિદ્યાર્થી તરીકે મને પુનઃ તાજગીનો અનુભવ કરાવ્યો.

ભાષા કૌશલ્ય ભણી અભિમુખ કરતો આ કાર્યક્રમ ખરેખર સરાહનીય છે એમ

હું કહીશ કેમ કે સમગ્ર અભ્યાસક્રમનું માળખું તેમ જ તેનું અમલીકરણ વિચારપૂર્ણ, રસપ્રદ અને સુગમ હતું. પરિષદને આ આયોજન માટે અભિનંદન. આશા રાખીએ કે આ અભ્યાસક્રમ સાતત્યપૂર્વક લાંબા સમય લગી ચલાવવામાં આવે.

ભાષા એટલે શું ? બોલાતી ભાષા ? સાહિત્ય સર્જનની ભાષા ? ભાષાનાં બદલાતાં સ્વરૂપો એના પરિવર્તનના પ્રશ્નો વગેરે અનેક બાબતોની ચર્ચા વિદ્વાન વ્યાખ્યાતાઓ, અધ્યાપકો, ભાષાવિદો દ્વારા આ અભ્યાસક્રમ દરમિયાન થઈ. તેથી એક સિક્ષક તરીકે તથા એક અદના ભાષા સંચારી તરીકે મારી ચેતના સતત સંમાર્જિત થતી રહી તેમ હું કબૂલીશું.

ભાષાનાં વિવિધ કૌશલ્યો : શ્રવણ, વાચન, કથન, લેખન તરફ અભિમુખતા કેળવાય તે માટે ખાસ તો બધી વયના અને બધા વ્યવસાયોમાં રત ભાષાપ્રેમીઓ માટે આ અભ્યાસક્રમ કંઈક પ્રાપ્તિનો, કંઈક તૃપ્તિનો અનુભવ કરાવી રહ્યો એમ મારા સાથી ભાષા અભ્યાસુ મિત્રો વતી પણ કહી શકીશ.

ખાસ તો બોલતી તેમ જ લખાતી વખતે ગુજરાતી ભાષામાં અનુસ્વારો, વિરામચિહ્નો અને જોડણીની શુદ્ધિને સાંકળતા મુદ્દાઓ ઉપર સમયમર્યાદામાં રહીને પણ ઘણી વિસ્તારપૂર્વક સમજ આપવામાં આવી. પ્રાથમિક સમજને ઘૂંટવાનો અવકાશ સાંપડ્યો. વળી મહાવરા માટે વિવિધ ઉદાહરણોને સાંકળતી એક્સરસાઈઝની મદદથી સમજૂતિ અપાઈ તેથી વર્ગો જીવંત બની રહ્યા.

આ રીતે ભાષા કૌશલ્યો પ્રત્યે અભિમુખ કરવાની દિશામાં આ કાર્યક્રમને જો એડવાન્સ કોર્સ સુધી લઈ જઈ શકાય તો અચૂક તેને ભાષાપ્રેમીઓ સત્કારશે એવી મારી આશા છે. સમાજના હજી બહોળા વર્ગ સુધી આ કાર્યક્રમો પ્રચાર-પ્રસાર થાય તો માતૃભાષા અને સાહિત્ય દ્વારા સમાજમાં શિક્ષણક્ષેત્રે ડહોળાયેલાં વાતાવરણમાં જાગૃતિ અને સજ્જકા શું ન આવે ?

– વિભા નાયક

### એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ

તા. ૨૩-૭-૨૦૧૨ના રોજ સાહિત્યસર્જનમાં રસ ધરાવતી બહેનોની એક બેઠક (લઘુકથા અંગે) યોજાઈ. લઘુકથાના સ્વરૂપ અંગે પ્રસિદ્ધ લઘુકથાસર્જક પ્રફુલ્લ રાવલે વિશદ્ માહિતી આપતાં આ સાહિત્ય સ્વરૂપના ઝીણામાં ઝીણા તાણાવાણાને ખૂબીપૂર્વક વણી લેવાના કસબ અંગે માર્ગદર્શન આપ્યું. તેમણે કહ્યું કે “ટૂંકી વાર્તા કે નવલિકાની જેમ લઘુકથાનું સ્વરૂપ પણ નાનકડું છે પણ મોટા ગજાનું છે. જેમ સાહિત્યપ્રકાર ટૂંકો તેમ તેમાં કસોટી વધુ. લઘુકથામાં વર્ણન નહિવત્ હોય, પ્રસંગ નાનો છતાં વેધક હોય અને અંતે તો ધારદાર, ધારી અસર ઉપજાવનારો અને વાચકોને વિચારતાં કરી દે એવો

હોવો જોઈએ.” બહેનોએ ઉત્સુકતાપૂર્વક લાંબી છાપ છોડી જતી હૃદયગમ વાર્તાના સ્વરૂપ અંગે ચર્ચા કરી અને મુક્ત મને પ્રશ્નોત્તરી પણ કરી.

અંતે પ્રફુલ્લ રાવલે પણ પોતાની એક પ્રકાશિત કૃતિ વાંચી.

### સાહિત્ય સિદ્ધાંત વ્યાખ્યાનશ્રેણી

ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર દ્વારા આયોજિત ‘સાહિત્ય સિદ્ધાંત વ્યાખ્યાનશ્રેણી-૨’માં તા. ૨૭ જુલાઈ, ૨૦૧૨ શુક્રવારને રોજ ‘બાર્થ અને સાહિત્યવિચારણા’ વિશે હેમંત દેવેએ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. રોલાં બાર્થ જેવા વીસમી સદીના ખ્યાતનામ ચિંતક-વિચારક વિશે હેમંત દેવેએ રસપ્રદ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. ‘બાર્થ’નો સાચો ઉચ્ચાર ‘બાર્ત’ છે એમ કહી તેમણે બાર્થનું જીવન, તેમના પર પડેલી પુરોગામીની અસરો અને સાહિત્યવિચાર વિશે વિગતે છણાવટ કરી હતી.

– દિલીપ રાવત

### ગ્રંથ સાથે ગોઠડી

તા. ૩-૮-૨૦૧૨ના રોજ ‘ગ્રંથ સાથે ગોઠડી’માં અજય રાવલે અચ્ચિન મહેતાકૃત ‘છબિ ભીતરની’ પુસ્તક વિશે રસપ્રદ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં લેખકે આપેલાં ઉમાશંકર જોશી, સ્વામી આનંદ, ઈન્દિરા ગાંધી તથા લેખકની માતાનું ચરિત્ર ‘બા’ વગેરે ચરિત્રોની વિગતે ચર્ચા કરીને તેમની વણસ્યશાયિલી જીવનની લાક્ષણિકતાઓને સોદાહરણ ચીંધી આપી હતી. અજયભાઈએ લેખકની વિલક્ષણ ગદ્ય ભાષાની પણ વિશેષતા તારવી આપી હતી. ઉપસ્થિત સાહિત્યરસિકોને આ પુસ્તકે વધુ આકર્ષિત કર્યા હતા. જેથી તેઓએ અજયભાઈને આ પુસ્તક વિશે બીજું વક્તવ્ય પણ આપવાની વિનંતી કરી હતી.

### પાક્ષિકી

તા. ૧૬-૮-૨૦૧૨ના રોજ ઊર્મિ પંડિતે ‘અંશ’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. જેમાં વાર્તાવિષયક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી હતી.

### વિવેચનશ્રેણી

વિવેચન શ્રેણીનું બીજું વ્યાખ્યાન અંતર્ગત તા. ૨૧-૮-૨૦૧૨ના રોજ સતીશ વ્યાસે ‘કથનકળા’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં સતીશ વ્યાસે કથનના વિવિધ પ્રકારો સર્વશ્લકથન, ફેસ્ટ પર્સન તથા અતિકથન, અલ્પકથન, વર્ણનાત્મક કથન, સીધું કથન, તિર્યકકથન, સંન્નિધિયુક્ત કથન, કાવ્યકથન વગેરે કથનકળાના પ્રકારોની સરસ્વતીચંદ્ર, કાદમ્બરી, ગુનાઢ્યની બૃહદકથા, રામાયણ, મહાભારત વગેરે કૃતિઓનાં ઉદાહરણો

સાથે કથનકળાની વિશદ્ધ ચર્ચા કરી હતી. કથનકળામાં લેખકે કથા કરવાની નથી, કહેવાની છે. કથાને બહેલાવવું એ જ કથનકળાની વિશેષતા છે. ચારણ અને બારોટની કથન કરવાની કળા અલગ છે.

### જેલ કાર્યક્રમો

૧. તા. ૨૨-૭-૨૦૧૨ના રોજ ભાવનગર જિલ્લા જેલમાં કાવ્યપઠનનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. જેમાં સર્વશ્રી નિર્મળ ભટ્ટ, મનસુર કુરેશી, ભગવતીભાઈ મહેતા, સાધના ત્રિવેદી અને જયશ્રી બા. ગોહિલે પ્રાર્થનાગીત / ભક્તિગીત જેવાં સ્વરચિત કાવ્યોનું ગાન/પઠન કર્યું હતું. અજય પાઠકે સંચાલન કર્યું હતું.

૨. તા. ૨૧-૦૭-૧૨ના રોજ અમદાવાદ જિલ્લા જેલમાં મહિલા કવયિત્રી સંમેલન યોજાયું. એમાં સુપ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર શ્રી કાજલ ઓઝા-વૈદ્ય, શ્રી દક્ષાબહેન પટેલ, ભાર્ગવીબહેન પંડ્યા અને શ્રી તૃપ્તિબહેન કડિયાએ સ્વરચિત કાવ્યોનું પઠન કરી બંદીવાન બહેનોને રસતરબોળ કર્યાં હતાં. શ્રી કાજલબહેન ઓઝાએ તમામ બહેનોને પોતાનો જ પરિવાર આ જેલની ચાર દીવાલોમાં છે એવું કહ્યું. તેઓને વાંચવા-લખવાની પ્રવૃત્તિ કરવા અંગે ખાસ ધ્યાન દોર્યું. કાર્યક્રમનું સંકલન ગંગારામ વાઘેલાએ કર્યું હતું.

૨. તા. ૨૧-૦૭-૧૨ના રોજ મહેસાણા જિલ્લા જેલમાં શ્રી વિનાયક રાવલના સંચાલન હેઠળ કાવ્યપઠન અને કાવ્યસ્વાદના કાર્યક્રમમાં શ્રી જિતેન્દ્ર કા. વ્યાસ (પાટણ) અને વિષ્ણુ પટેલે ભાગ લીધો હતો.

૩. તા. ૨૩-૦૭-૧૨ના રોજ નડિયાદ જિલ્લા જેલમાં જઈ, કવિ સંમેલનમાં અમદાવાદના યુવા કવિમિત્રો શ્રી મનીષ પાઠક, અનિલ ચાવડા, ભાવેશ ભટ્ટ, તેજસ દવે અને મધુભાઈ પટેલે પોતાની કવિતાઓનું પઠન કરી જેલના બંદીવાન મિત્રોને આનંદવિભોર કરી મૂક્યા.

૪. તા. ૫-૮-૨૦૧૨ના રોજ અમદાવાદ મધ્યસ્થ જિલ્લા જેલમાં જેલ અધિક્ષક અને બંદીવાન મિત્રોની હાજરીમાં સંતવાણીનો કાર્યક્રમ યોજાઈ ગયો. શ્રી ગંગારામ વાઘેલા અને તૃપ્તિબહેન કડિયા, ગાયક, તબલા ઉસ્તાદ સચિનભાઈ, ઢોલકનું ધિંગાણું જેકપ ઉસ્તાદ, બેન્જો માસ્ટર ધનજીભાઈ ભૂતડિયા, મંજીરાનાં માણીગર શુભાંગ વાઘેલા, બાળકલાકાર વિજય વાઘેલા અને નરેન્દ્ર પુરણીયાએ સંતવાણીના કાર્યક્રમમાં ભાગ લીધો હતો.



## ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં આગામી કાર્યક્રમો

### ગુજરાતી ભાષા અને કમ્પ્યુટર સજ્જતાનો વર્ગ

સંયોજક રૂપલ મહેતા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાતી લેક્સિકોનના ઉપક્રમે ગુજરાતી ભાષા અને કમ્પ્યુટર સજ્જતાનો વર્ગ તા. ૧૪, ૨૧, ૨૮-૯-૨૦૧૨ સાંજે ૫.૦૦થી ૬.૩૦. સાહિત્યકારો, લેખકો, પત્રકારો, અધ્યાપકો, શિક્ષકો, સાહિત્યરસિકો, ભાષાપ્રેમીઓ તથા વિદ્યાર્થીઓ માટે ગુજરાતી ભાષા-કમ્પ્યુટરની અભિમુખતા માટે એક તક.

### ગ્રંથ સાથે ગોઠડી

સંયોજક : હરીશ ખત્રી, ઈતુભાઈ કુરકુટિયા. તા. ૫-૧૦-૨૦૧૨, શુક્રવારે સાંજે ૬.૦૦ કલાકે પુસ્તકનો આસ્વાદ.

### વિશ્વ કવિતા કેન્દ્ર

શ્રી ધીરુ પરીખ : તા. ૫, ૧૨, ૧૯, ૨૬ સપ્ટેમ્બર બુધવારે સાંજે ૭.૦૦ કલાકે બુધસભા.

### અનુવાદ : અભિમુખતા

સંયોજક : રૂપા શેઠ. તા. ૧૧-૯-૨૦૧૨ મંગળવારે સાંજે ૬.૦૦ કલાકે સંજય ભાવે અનુવાદ વિશે વ્યાખ્યાન આપશે.

### એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ

સંયોજક : પ્રજ્ઞા પટેલ, પારુલ દેસાઈ. તા. ૧૦-૯-૨૦૧૨, સોમવાર બપોરે ૪.૦૦ કલાકે ઉષા ઉપાધ્યાયની ઉપસ્થિતિમાં લેખિકાઓનું કાવ્યપઠન.

### નવોદિત સર્જક સાથે સંવાદ

સંયોજક : ધ્વનિલ પારેખ. તા. ૨૧-૯-૨૦૧૨, શનિવારે સાંજે ૫.૦૦ કલાકે નવોદિત સર્જક સાથે સંવાદ થશે.

### પાક્ષિકી

સંયોજક : દીવાન ઠાકોર. તા. ૨૦-૯-૨૦૧૨ ગુરુવારે રાજુલ આઝાદ મૌલિક વાર્તાનું પઠન કરશે.

## જ્ઞાનસત્રનો વિગતવાર કાર્યક્રમ

તારીખ : ૨૧/૨૨/૨૩ ડિસેમ્બર-૨૦૧૨

યજમાન સંસ્થા : વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરત

જ્ઞાનસત્રનાં અધ્યક્ષ : શ્રી વર્ષા અડાલજા

પહેલી બેઠક : તા. ૨૧-૧૨-૨૦૧૨, શુક્રવાર, સવારે ૧૧.૦૦થી ૧.૦૦

### ઉદ્ઘાટન-બેઠક

અધ્યક્ષ : શ્રી વર્ષા અડાલજા

પ્રમુખશ્રીનો પરિચય : શ્રી રઘુવીર ચૌધરી

પ્રાસંગિક : શ્રી અનિલા દલાલ / શ્રી ભગવતીકુમાર શર્મા

અતિથિ વિશેષ તથા અન્ય મહેમાનો

બીજી બેઠક : તા. ૨૧-૧૨-૨૦૧૨, શુક્રવાર, બપોરે ૨.૩૦થી ૫.૩૦

અધ્યક્ષ : રવીન્દ્ર પારેખ

સર્જકનું પુનઃમૂલ્યાંકન : જયંત પાઠક

કવિતા : સતીશ વ્યાસ

સર્જનાત્મક ગદ્ય : મણિલાલ હ. પટેલ

વિવેચન : નલિની માડગાંવકર

સંચાલન : નીતિન વડગામા

ત્રીજી બેઠક : તા. ૨૧-૧૨-૨૦૧૨, શુક્રવાર, રાત્રે ૭.૩૦થી ૮.૩૦

પારિતોષિક વિતરણ

સંચાલન : અધ્યક્ષ શ્રી વર્ષા અડાલજા, પ્રફુલ્લ રાવલ

ચોથી બેઠક : મળેલા જીવનું વાચિકમ્

સંકલન અને નિર્દેશન : પરેશ નાયક, સહયોગ : દષ્ટિ પટેલ

કલાકારો : રાજુ બારોટ, આરતી પટેલ, અર્ચન ત્રિવેદી, મોરલી પટેલ,

ભરત ઠક્કર, જિગીશા ત્રિવેદી, તુષાર દવે.

તા. ૨૨-૧૨-૨૦૧૨, શનિવાર, સવારે ૮.૦૦થી ૯.૩૦

મધ્યસ્થ અને કાર્યવાહક સમિતિની સંયુક્ત બેઠક

પાંચમી બેઠક : તા. ૨૨-૧૨-૨૦૧૨, શનિવાર, સવારે ૧૦.૦૦થી ૧.૦૦

બે વર્ષનાં સાહિત્યનું સરવૈયું (૨૦૧૦-૨૦૧૧)

કવિતા, નાટક, વિવેચન, ચરિત્ર-સાહિત્ય, અનુવાદ

અધ્યક્ષ : દીપક મહેતા

સંચાલન : કીર્તિદા શાહ

- છઠ્ઠી બેઠક : તા. ૨૨-૧૨-૨૦૧૨, શનિવાર, બપોરે ૩.૦૦થી ૬.૦૦  
ટૂંકી વાર્તા, નવલકથા, નિબંધ, સંશોધન-સંપાદન, બાળસાહિત્ય  
અધ્યક્ષ : કિરીટ દૂધાત  
સંચાલન : જનક નાયક
- સાતમી બેઠક : તા. ૨૨-૧૨-૨૦૧૨, શનિવાર, રાત્રે ૮.૩૦થી  
યજમાન સંસ્થા દ્વારા આયોજિત સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ
- આઠમી બેઠક : તા. ૨૩-૧૨-૨૦૧૨, રવિવાર, સવારે ૯.૦૦થી ૧૧.૩૦
- સાહિત્યસ્વરૂપ : નવલકથા : સમકાલીન નવલકથા  
અધ્યક્ષ : ધીરેન્દ્ર મહેતા  
વક્તા : ભરત મહેતા (સ્થિત્યંતર સામગ્રીલક્ષી)  
ગુણવંત વ્યાસ (સ્થિત્યંતર સ્વરૂપલક્ષી)  
યોગેન્દ્ર વ્યાસ (ભાષાકર્મ)  
સંચાલન : યોગેશ જોષી
- નવમી બેઠક : તા. ૨૪-૧૨-૨૦૧૨, રવિવાર, સવારે ૧૧.૩૦થી ૧.૦૦  
(યજમાન સંસ્થા)
- દશમી બેઠક : બપોરે ૧.૦૦થી ૧.૩૦ સમાપન બેઠક  
આભારદર્શન : યજમાન સંસ્થા વતી : દક્ષેશ ઠાકર  
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી : રાજેન્દ્ર પટેલ

## પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- $\frac{1}{15750}$  'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- $\frac{1}{15750}$  'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- $\frac{1}{15750}$  'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- $\frac{1}{15750}$  વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડવું.
- $\frac{1}{15750}$  ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- $\frac{1}{15750}$  પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- $\frac{1}{15750}$  પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- $\frac{1}{15750}$  'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

### લેખકોને :

- $\frac{1}{15750}$  'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- $\frac{1}{15750}$  લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા ઠાક સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવા તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- $\frac{1}{15750}$  અસ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- $\frac{1}{15750}$  પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯